

Late Babasaheb Varhade Education Society Amravati's

Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science
College , Walgaon. Dist. Amravati.

Established : 1991

AISHE CODE : C- 43089

Website : sgmmwalgaon.org

E-mail : sgmacsc139@sgbau.ac.in

DOCUMENTS

CRITERION – 3

3.3.2 : Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

3.3.2 : Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during last five years

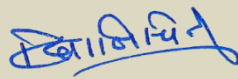
3.3.2.1 : Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/international conference proceedings year wise during last five years

Year	2017 – 18	2018 – 19	2019 – 20	2020 – 21	2021 - 22
Book	07	02	03	-	03
Chapter	01 *	-	-	01	10

* Paper in Conference Proceeding

Sr.No	Year	Link of the Books & Chapters
1	2017 – 18	https://sgmmwalgaon.org/pdf/Books_&_Chapter_2017-18.pdf
2	2018 - 19	https://sgmmwalgaon.org/pdf/Books_&_Chapter_2018-19.pdf
3	2019 - 20	https://sgmmwalgaon.org/pdf/Books_&_Chapter_2019-20.pdf
4	2020 - 21	https://sgmmwalgaon.org/pdf/Books_&_Chapter_2020-21.pdf
5	2021 - 22	https://sgmmwalgaon.org/pdf/Book_&_Chapter_2021-22.pdf

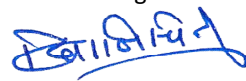
The information provided in the document is verified and correct.

PRINCIPAL
Sant Gadge Maharaj Art's,
Commerce & Science College
WALGAON, Dist. Amravati.

Index

Sr. No	Year	Books	Chapter in Books	Page No.
1	2017-18	Vyavsay Sanghatnechi multatve		04 to 06
2		Vyavsayik Abhyaskram Ani Swayamrojgar		07 to 09
3		Vyavsay Prabandhanachi Multatve		10 to 12
4		Principle Of Business Management		13 to 15
5		Computer Fundamental & Operating System		16 to 18
6		Kampaniche Lekhe		19 to 21
7		Shri. Na. Pendse Yanchya Kadambaritil Pradeshikta		22 to 24
8			Swatanrottat Kalatil Vidharbhatil Shaikshnik Chalvalicha Itihas *	25 to 28
1	2018-19	Business Mathematics		29 to 31
2		Financial Accounting		32 to 34
1	2019-20	Parivyay Lekhankan		35 to 37
2		Parivyay Lekhankan		38 to 40
3		Prabandhkiy Lekhankan		41 to 43
1	2020-21		Sant Janabaicha Abhangatil Antrang	44 to 52
1	2021-22	Managerial Economics		53 to 55
2		Anekshnache Multatve		56 to 58
3		Research Methodology		59 to 61
4			Bhartache Parrashtriy Dhoran	62 to 77
5			Karma Hich Puja	78 to 83
6			Rasthapita Mahatma Gandhi Ani Arthik Vikendrikaran	84 to 94
7			Online Learning Advantages & Disadvantages	95 to 102
8			The Impact of online Learning on Learners Education & Health	103 to 117
9			Online Shikshan Aaj Ani Udyo	118 to 124
10			Online Shikshan Pranaliche Tote	125 to 133
11			Abhasi Shikshanचे Fayde Va Tote	134 to 139
12			Gramin Bhagatil Online Shikshan Samashya	140 to 145
13			Covid-19 ani online Shikshan Paddhati	146 to 153

* Paper in Conference Proceeding

PRINCIPAL
Sant Gadge Maharaj Art's,
Commerce & Science College
WALGAON, Dist. Amravati.

ब्यवसाय संघटनेची मूलतत्त्वे

Principles of Business Organisation

- डॉ. दिनेश निचित
- डॉ. नागलक्ष्मी तिरमनवार
- डॉ. प्रविण देशमुख
- डॉ. रंजना महाजन

व्यवसाय संघटनेची मूलतत्त्वे

■ प्रथम आवृत्ती - ऑगस्ट २०१७

© डॉ. दिनेश वा. निचीत

डॉ. प्रविण देशमुख

डॉ. नागलक्ष्मी तिरमनवार

डॉ. रंजना महाजन

पत्ता :- समर्पण कॉलनी, व्ही.एम.व्ही. रोड,
अमरावती. मो. ९४०५९०९८८९

Email-nichitd@gmail.com

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा

समोर, वि.म.वि. कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

Email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिस,

कठोरा रोड, अमरावती

■ मुद्रक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

■ मूल्य रू. १८०/-

ISBN-978-93-86623-11-9

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal,
Behind VMV College, Amravati - 444604
Email - aadharpublication@gmail.com M : 9595560278

ISBN- 978-93-86623-11-9

978-93-86623-11-9

नोटबंदी: भारतीय

अर्थव्यवस्था

संपादक :- डॉ. दिनेश डब्ल्यू. निचित

प्रकाशक

संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय वलगाव जि. अमरावती

आधार सोशल रिसर्च अॅन्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट,
अमरावती

नोंदबंदी : भारतीय अर्थव्यवस्था

■ डॉ. दिनेश डब्ल्यू निचित

■ प्रथम आवृत्ती – 1 फेब्रुवारी 2018

आधार पब्लिकेशन

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सखिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सखिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ मुद्रक

आधार पब्लिकेशन अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN - 978-93-82588-12-2

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN-978-93-82588-12-2

लवसाय प्रबंधनाची मूलतत्त्वे

Principles of Business Management

- डॉ. दिनेश डब्ल्यू. निचित
- डॉ. मधुकर के. गावंडे

व्यवसाय प्रबंधनाची मूलतत्त्वे

- प्रथम आवृत्ती - फेब्रुवारी २०१८

© डॉ. दिनेश वा. निचीत

डॉ. एम. के. गावंडे

पत्ता :- समर्पण कॉलनी, व्ही.एम.व्ही. रोड,
अमरावती.

मो. ९४०५९०९८८९, ९४२९८३०७०६

email- nichitd९२@gmail.com

- प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा
समोर, वि.म.वि. कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

- मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

- अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिस,

कठोरा रोड, अमरावती

- मुद्रक

आधार पब्लिकेशन

■ मूल्य रू. २००/-

ISBN-978-93-86623-39-3

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal,
Behind VMV College, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN

978-93-86623-39-3

PRINCIPLES OF **BUSINESS MANAGEMENT**

B. Com. I (IInd Sem.)

- Dr. Dinesh W. Nichit
- Dr. Pravin M. Deshmukh
- Dr. Sunil S. Kedar

PRINCIPLES OF BUSINESS MANAGEMENT

ISBN : 978-93-86623-39-3

@Copyright Act

**Published by -
Prof. Virag Gawande**

Aadhar Publication

**New Hanuman Nagar, In Front of Pathyapustak Mandal,
Behind V.M.V. College, Amravati - 444604.**

Email - aadharpublication@gmail.com.

M. : 9595560278, 9552155830

**Setting and Design by :
*Santosh S. Shrikhande***

First Edition : 26th January, 2018

Price - Rs. 150/-

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal,
Behind VMV College, Amravati -444604.

Email - aadharpublication@gmail.com M.: 9595560278, 9552155830

ISBN

9 789556 027830 >

COMPUTER

FUNDAMENTAL AND OPERATING SYSTEM

B. Com. I (IInd Sem.)

■ **Dr. Sunil S. Kedar**

■ **Dr. Dinesh W. Nichit**

■ **Dr. Pravin M. Deshmukh**

COMPUTER FUNDAMENTAL AND OPERATING SYSTEM

ISBN : 978-93-86623-42-2

@Copyright Act

**Published by -
Prof. Virag Gawande**

Aadhar Publication

**New Hanuman Nagar, In Front of Pathyapustak Mandal,
Behind V.M.V. College, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com.
M. : 9595560278, 9552155830**

**Type Setting and Design by :
*Santosh S. Shrikhande***

First Edition : 26th January, 2018

Price - Rs. 150/-

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal,
Behind VMV College, Amravati -444604.
Email - aadharpublication@gmail.com M.: 9595560278, 9552155830

ISBN

978-93-9603-02-1

SAI JYOTI

FINANCIAL ACCOUNTING

वित्तीय लेखांकन

Dr. Sanjay P. Kale Dr. Arun N. Dasode

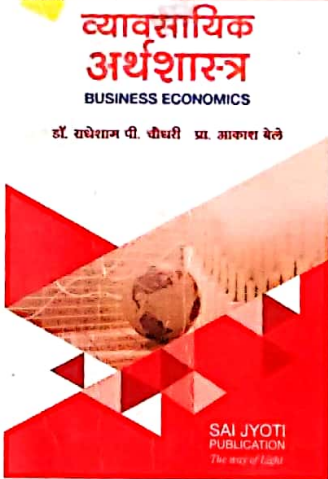
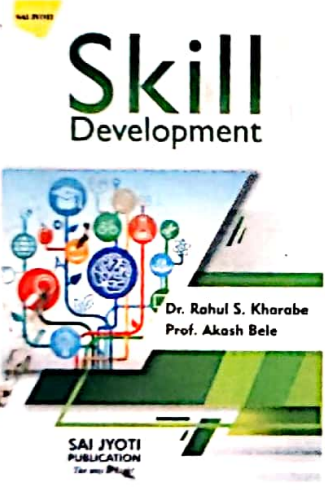
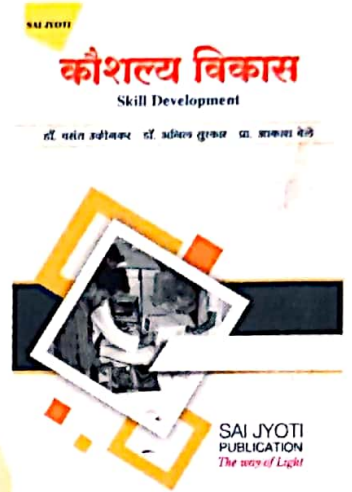
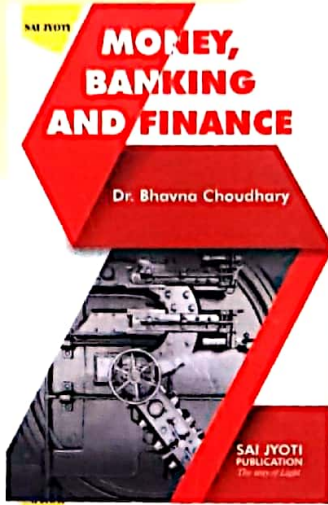
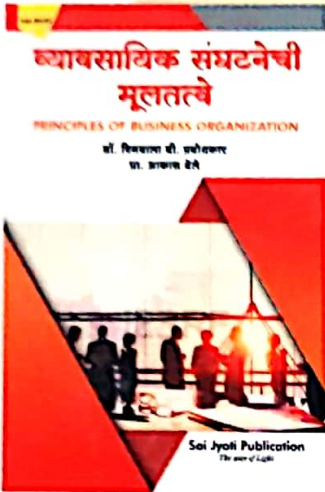
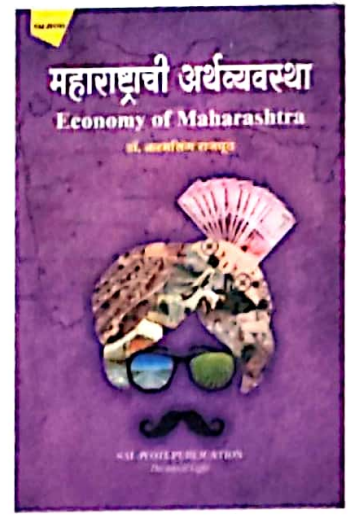
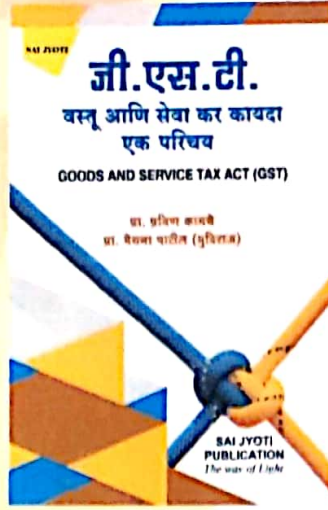
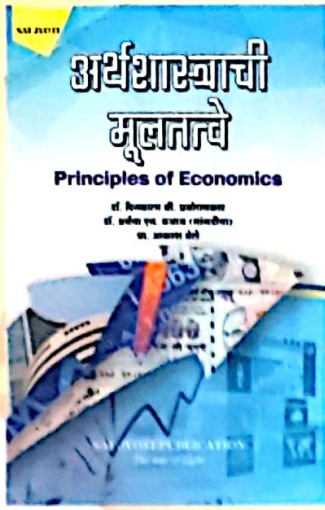
SAI JYOTI
PUBLICATION
The way of Light

- **FINANCIAL ACCOUNTING B.COM. (SEM. II)**
- **© Authors**
- **Edition : First, 2018**

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers)

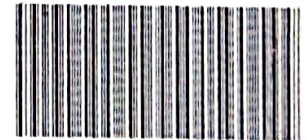
ISBN : 978-93-86011-53-4

- **Publishers :**
Shri Naresh Khapekar
Sai Jyoti Publication
Teen nal Chowk, Kasarpura,
Itwari, Nagpur - 440 002.
Mob. No. 9764673503
E-mail- sjp10ng@gmail.com
Website - www.saijyoti.in
- **Sale Office :**
Om Sai Publishers & Distributers
29, Indira Nagar, Behind T.B. Ward,
Nagpur-440 003.
Mob. No. 9923693506
E-mail- ospdnagpur@yahoo.com
- **Type Setting :**
Laxmi Graphics,
Nagpur.

Rs. 450/-

ISBN-978-93-86011-53-4

978-93-86011-53-4

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION
Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.
Phone : 9764673503, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com

श्री.ना. पेंडसे यांच्या कादंबरीतील प्रादेशिकता

प्रा. डॉ. माधुरी विनायक भटकर

ISBN : 978-93-85162-72-5

• श्री. ना. पेंडसे यांच्या कांदबरीतील प्रादेशिकता

प्रा. डॉ. माधुरी विनायक भटकर

© लेखकाधिन

• प्रकाशन क्रमांक 10551

• प्रकाशक

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन

एल.आय.सी. कॉलनी, लातूर, ता. जि. लातूर - 413531.

• अक्षर जुळणी

श्री. विकास ढमाले, आनंत कोटीवाले

• मुखपृष्ठ

श्री. विकास ढमाले

• मुद्रक

ज्योतीचंद्र ऑफसेट प्रिंटींग अॅन्ड बायडिंग,

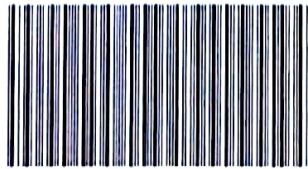
एल.आय.सी. कॉलनी, लातूर.

• प्रथमावृत्ती : 05 सप्टेंबर 2017

• मुल्य 300/-

- नांव :- प्रा. डॉ. माधुरी विनायक भटकर
- शैक्षणिक पात्रता :- एम. ए. (मराठी), पीएच.डी., बी.लीब. एस.
- अध्यापन अनुभव :- मराठी विभाग,
संत गाडगे बाबा महाविद्यालय, वलगाव, जि. अमरावती
येथे ११ वर्षांपासून कार्यरत
- शोधनिबंध प्रकाशन :- १) विविध राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय शोधपत्रिकेत एकूण
३० शोधनिबंध प्रकाशित
२) संपादकीय पुस्तकामध्ये ०२ लेख प्रकाशन
- पुस्तक प्रकाशन :- मराठी साहित्य दर्शन

ISBN 978-93-85162-72-5

2017-18

महाराष्ट्र शासन

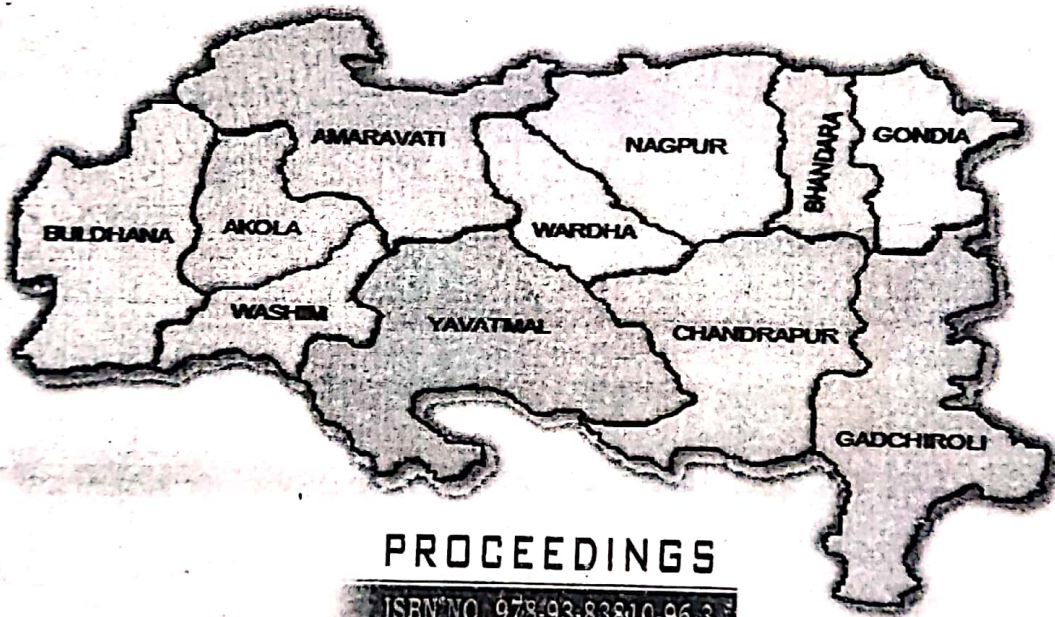
Govt. Vidharbha Institute of Science & Humanities, Amravati.

ICSSR Govt. of India Sponsored. One Day Interdisciplinary National Conference
7th October 2017

VIDARBHA AFTER INDEPENDENCE

स्वातंत्र्यांतर विदर्भाची वाटचाल

PROCEEDINGS

ISBN NO. 978-93-83810-96-3

Editorial Board

Dr. G. S. Mahadik
Dr. Nalini K. Tembhekar
Dr. S. G. Satbhai
Dr. B. R. Maske
Prof. H. D. Dalavi

Organised by
Department of History,
G.V.I.S.H., Amravati.

		प्रल्हादराव हरणे,	
५९	विदर्भातील औद्योगीकरणात्ता हवा बूस्टर डोस	डॉ. सुनिल एन. ढेरे	१६७
६०	विदर्भातील समाजसुधारक किसन फागुजी बनसोड यांचे जीवन कार्य	डॉ. राहुल वि. दखणे	१७०
६१	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाज प्रबोधन	डॉ. रंफिक शेख	१७२
६२	कर्मयोगी लोकसंत गाडगेबाबा	डॉ. माधव बसवंते	१७४
६३	विदर्भाच्या अनुशेषाचा प्रश्न	प्रा. विपीन रा. लिल्हारे	१७७
६४	विदर्भातील दलित स्त्री चळवळ आणि परिषदा	प्रा. कुंदन शहारे	१८२
६५	स्वतंत्र विदर्भ राज्य एक ऐतिहासिक मागणी	डॉ. चंदा सुरेश जगताप	१८४
६६	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ : आवश्यकता व उपाययोजना	डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ	१८७
६७	विदर्भातील सामाजिक सुधारणा चळवळीतील धगधगते व्यक्तिमत्त्व गाडगे महाराज	प्रा. ए. एम. काळबांडे	१९१
६८	पश्चिम विदर्भातील सबळ नेतृत्व डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या सामाजिक कार्याचा संक्षिप्त आढावा	नम्रता एन.तानोडे	१९४
६९	'लोणार' विदर्भ पर्यटनाचा मानबिंदू	डॉ. प्रकाश संभाजीराव वाघमारे	१९८
७०	शेगाव स्थित आनंदसागर एक मानव निर्मित पर्यटन स्थळ	प्रा. गजानन लिंबाराव सोडणर	२०१
७१	विदर्भातील नक्षलवाद : समस्या आणि समाधान	प्रा. आर. एस. डोंगरे	२०४
७२	वेगळ विदर्भ : एक ऐतिहासिक चळवळ	प्रा. सचिन जयस्वाल	२०६
७३	विदर्भातील नक्षलवादी समस्या	प्रा. राधेशाम शं. ठाकरे	२०९
७४	विदर्भातील यवतमाळची वृत्तपत्रसृष्टी आणि लोकमत	डॉ. महेश गोमासे	२११
७५	स्वातंत्र्योत्तर काळातील विदर्भातील कृषिविषयक समस्या	सहा. प्रा. अनिल बि. वानखडे	२१३
७६	विदर्भातील संत परंपरा	डॉ. हरिदास देदास आखरे	२१४
७७	स्वातंत्र्योत्तर काळातील विदर्भातील शैक्षणिक चळवळीचा इतिहास	प्रा. पुष्पा एन. बनकर	२१८
७८	कृतीशोभला : गाडगेबाबा	डॉ. अपर्णा अ. पाटील	२२०
७९	विदर्भ आणि पर्यटन	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	२२२
८०	विदर्भातील नक्षलवादी चळवळ : दृष्टिक्षेप	डॉ. पी. एच. सूर्यवंशी	२२५
८१	अमरावती जिल्ह्यातील ऐतिहासिक वारसा (वास्तू, स्मारके, विविध स्थळे) आणि पर्यटनाच्या संधी	डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे	२२७
८२	नागपूर करार - वास्तव व परिणाम	डॉ. गोविंद तिरमनवार	२३०
८३	संत गाडगे बाबांचे सामाजिक सुधारणा कार्य	प्रा. संदीप मधुकर शिंदे	२३३
८४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	डॉ. बी. डी. जामनेकर	२३६

— (स्वातंत्र्योत्तर विदर्भाची वाटचाल) ISBN No. 978-93-83810-96-3 —

स्वातंत्र्योत्तर काळातील विदर्भातील शैक्षणिक चळवळीचा इतिहास

प्रा. पुष्पा एन. बनकर

संत गाडगे महाराज महाविद्यालय, वलगांव, जि. अमरावती.

महाराष्ट्राच्या राज्याच्या पूर्वेकडील भाग विदर्भ या नावाने ओळखल्या जातो व त्याचे सुध्दा दोन भागामध्ये प्रशासनाच्या दृष्टीने पाडण्यात आले. पूर्व विदर्भ व पश्चिम विदर्भ असे वर्गीकरण करण्यात आले असून यात पाच जिल्ह्यांचा समावेश करण्यात आला. तसेच या प्रदेशाला वन्हाड प्रांत या नावाने ओळखल्या जाते. महाराष्ट्र स्वतंत्र्य होण्यापूर्वी हा प्रदेश बेरार प्रांत म्हणून तसेच तो भाग मध्यप्रदेशाला जोडला गेला होता.

पश्चिम विदर्भात नैसर्गिक संसाधनांनी पूर्व असला तरी या भागात उद्योग घंटाचे प्रमाण पाहिजे तसे दिसून येत नाही त्यामुळे पश्चिम विदर्भ औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. येथील ७०% जनता शेतीवर आधारित जोडधंद्यावर अवलंबून आहे. याच कारणांमुळे शिक्षणाचे प्रमाण पाहिजे तितक्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात पश्चिम विदर्भामध्ये जागरूकता निर्माण होवून शिक्षण हे आत्मोमोलीचे एकमेव साधन मानून तरुण वर्गाने शिक्षणावर लक्ष केंद्रीत करण्यास सुरुवात केली. याच कारणांमुळे शिक्षण देण्यासाठी शाळांची गरज भासू लागली. याविषयी दुरदृष्टीच्या राजकारणी व समाजसुधारकांनी आपल्या जिल्ह्यामध्ये शिक्षण संस्था स्थापन करून शाळा व महाविद्यालये सुरु करण्यावर भर दिला त्यात अग्रगणी नाव होते डॉ. भाऊसाहेब देशमुख, बापुजी जवाहरलाल दर्डा, श्री. दादासाहेब गवई, श्री. पंढरीनाथ पाटील, श्रीमती राधादेवी शेखावत यासारख्या समाजसुधारकांनी आपआपल्या भागांमध्ये तळागाळातील लोकांना शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली.

वन्हाड प्रांतांमध्ये ख्रिश्चन मिशनरी लोकांनी शाळा सुरु केल्या. अकोला येथे १८६१ मध्ये पहिली शाळा सुरु करण्यात आली. तसेच १८६६ मध्ये इंग्रज सरकारने शिक्षण विभाग सुरु केला परंतु माध्यमिक शिक्षणाची सोय मोठ्या प्रमाणात होती. पण उच्च शिक्षणाची सोय विदर्भामध्ये नव्हती परंतु मध्यप्रांतांत वन्हाडमध्ये १८८२ साली हिसलॉप कॉलेज, १८८५ मध्ये मॉरिस कॉलेज व १९२३ मध्ये नागपूर विद्यापिठाची स्थापना नागपूर येथे करण्यात आली. पण पश्चिम विदर्भातील उच्च शिक्षणाची सोय नव्हती म्हणून १९२३ मध्ये अमरावतीला किंग एडवर्ड महाविद्यालय स्थापन करून परिसरातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची सोय अमरावती मध्ये करून दिली.

पश्चिम विदर्भाचा विचार केल्यास डॉ. भाऊसाहेब देशमुख यांनी १६ डिसेंबर १९३० साली मध्यप्रांत व वन्हाड कायदेमंडळात शिक्षण, कृषी व सहकार मंत्री असतांना त्यांनी प्रथमतः शिक्षण शुल्क १८ पैसांवरून २७ पैसे असा दीडपट वाढविला. याच सुमारास त्यांनी अमरावती या ठिकाणी श्री. शिवाजी शिक्षण संस्था स्थापना केली व १९४६ मध्ये पश्चिम विदर्भात म्हणजे अमरावती या ठिकाणी श्री शिवाजी महाविद्यालय होते याच काळात बुलडाण्यात १९५६ मध्ये जिजामाता महाविद्यालयाची स्थापना करून त्या भागातील जनसामान्यांची शिक्षणाची सोय श्री. शिवाजी शिक्षण संस्थेने करून ठेवली.

पश्चिम विदर्भातील १९५० नंतर झालेल्या शिक्षणातील क्रांतीला सुरुवात झाली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शिक्षणाच्या क्षेत्रात बरिच प्रगती झाली परंतु भारत स्वातंत्र्य होण्याअगोदर ब्रिटिशांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक प्रयोग केले यात १८३५ मध्ये मेकॉलेने शिक्षणाचे स्थलांतर होण्याच्या दृष्टीने झिरपत्या पाण्याचा सिध्दांत मांडला याचा अर्थ असा होतो की शिक्षण आधी उच्च वर्णियांनी शिक्षण द्यावे व ते शिक्षित झाल्यावर ते खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षित करतील. परंतु या उलठ परिस्थिती निर्माण झाली. कारण उच्च वर्णियांनी शिक्षण आपल्यापर्यंत मर्यादित ठेवली. यानंतर १८५४ मध्ये वूड कमिशन नेमण्यात आले व त्यांनी अश्या शिफारसी करण्यात आल्या की माध्यमिक शिक्षण स्थानिक भाषेतून तर उच्च शिक्षण इंग्रजी भाषेतून देण्याची शिफारस करण्यात आली या कमिशनच्या शिफारसीमुळे कोणता फायदा झाला याचा अभ्यास करण्यासाठी १८८२ मध्ये हंटर कमिशन नियुक्त करून माध्यमिक शाळा भारतीय लोकांकडे सुपूर्त कराव्या असे निश्चित करण्यात आले.

१९२० मध्ये असहकार आंदोलनाला सुरुवात होवून स्वदेशीचा वापर करण्यावर भर देण्यात आला. यातून राष्ट्रीय शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करण्यातून राष्ट्रीय शाळा स्थापन करण्यात आल्या. तसेच १९२५ मध्ये डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी बेरार मराठा एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. तसेच येथील गुरुदेव सेवा मंडळाच्या माध्यमांतून शिक्षणाच्या प्रसाराचे कार्य करण्यात आले.

श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या वतीने पश्चिम विदर्भात अनेक शाळा उघडून ग्रामीण भागातील मुला-मुलींना शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या तसेच अनेक महाविद्यालयांची व माध्यमिक शाळाची स्थापना स्वातंत्र्योत्तर काळात करण्यात आली प्रामुख्याने अमरावती परिसरामध्ये अनेक शाळा स्थापन होवून उच्च शिक्षण देण्यासाठी अनेक महाविद्यालये सुध्दा उघडण्यात आली. याचा जर अभ्यास केला तर १९४६-४७ मध्ये श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती, श्री शिवाजी विज्ञान महाविद्यालय अमरावती, १९५७ केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय अमरावती, १९५० व डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती १९७२ त्याचप्रमाणे अकोला या ठिकाणी अनेक महाविद्यालय स्थापन करण्यात आली. यात सीताबाई कला महाविद्यालय अकोला, संत गाडगेबाबा महाविद्यालय मुर्तिजापूर, अमोलकचंद महाविद्यालय यवतमाळ या व अनेक संस्थांच्या माध्यमांतून शिक्षणाच्या गरजा पूर्ण करण्यात येवू लागल्या. १९७० मध्ये शिवाजी शिक्षण संस्थेचा इतका विस्तार झाला की त्या शिक्षण संस्थेच्या छायेखाली महाविद्यालये, विद्यालये, वसतिगृहे, व्यायामशाळा व इतर सेवा केंद्रे सुरु झाली.

स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणासाठी अनेक उपाययोजना करण्यात येवू लागल्या. कारण कोणीही प्राथमिक शिक्षणापसून वंचित राहणार नाही किंवा १४ वर्षी खालील सर्व मुलांना मोफत शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देण्यात आल्या. तसेच शिष्यवृत्तीची सोय करण्यात आली. याच कारणामुळे शिक्षणाचे प्रमाण समाजात वाढून लोकांना जागृत करण्यात येवून शिक्षणाचे कार्य उत्तम प्रकारे पार पाडल्या जावू लागले.

संदर्भ :-

१. कोलाकर रा. गो. विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन
२. वक्कानी नी. वा. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास
३. मस्के बी. आर. विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास नभ प्रकाशन.
४. महाराष्ट्राचा इतिहास इयत्ता - ११ वी

New Syllabus
Sem III

Business Mathematics

Dr. Sunil S. Kedar
Dr. Dinesh W. Nichit

**Shree Sainath
Prakashan, Nagpur**

❖ Publication No. 331

Business Mathematics
ISBN-978-93-84642-28-0

❖ **Publisher**
Lalita Puranik
Sri Sainath Prakashan
1, Bhagwaghar Complex
Dharampeth, Nagpur
Ph. No. 0712-2524498 / 9881718224

❖ **First Edition - July 2018**

❖ **Authors**
Dr. Sunil S. Kedar
Dr. Dinesh W. Nichit

❖ **DTP Work**
Sanjay Computers, Amravati

❖ **Printers**
Ravindra Arts, Nagpur

❖ **Price - 300/-**

Shree Sainath Prakashan

1, Bhagawaghar Complex, Dharampeth, Nagpur

Phone : 0712-2524498, 9881718224

9 789384 642280

ISBN 978-93-84642-28-0

कंपनीचे लेखे

Company Accounts

डॉ. संजय काळे | प्रा. मनोजकुमार जगताप

SAI JYOTI PUBLICATION
The way of Light

❖ कं॒पनीचे लेखे
(Company Accounts) B.Com.-II (Sem.- III)

❖ © Authors

❖ Edition : first, 2018

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, no translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and / or otherwise without the prior written permission of the publishers.)

ISBN : 978-93-86011-58-9

❖ **Publishers :**

Shri Naresh Khapekar

Sai Jyoti Publication

Teen nal Chowk, Kasarpura,

Itwari, Nagpur- 440 002

Mob. No. - 9764673503

Email - sjp10ng@gmail.com

Website :- www.saijyoti.in

❖ **Sale Office :**

Om Sai Publishers & Distributers

29, Indira Nagar, Behind T.B. Ward,

Nagpur - 440 003.

Mob. No. 9923693506

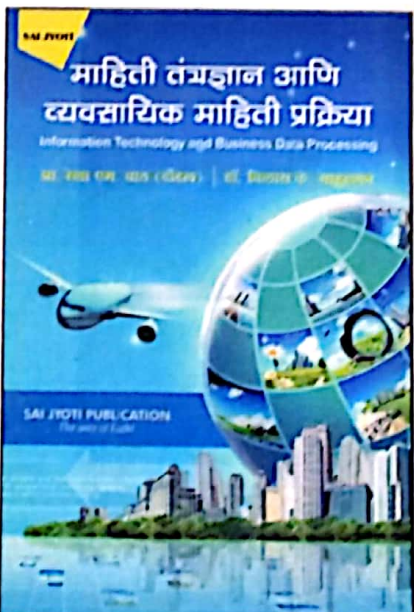
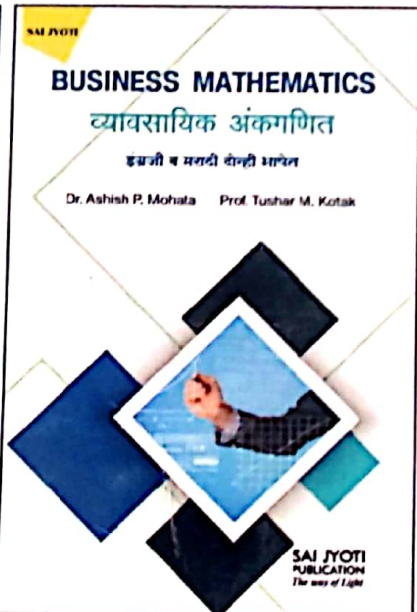
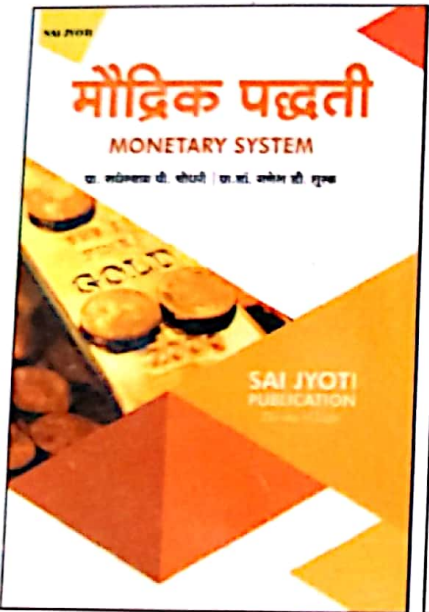
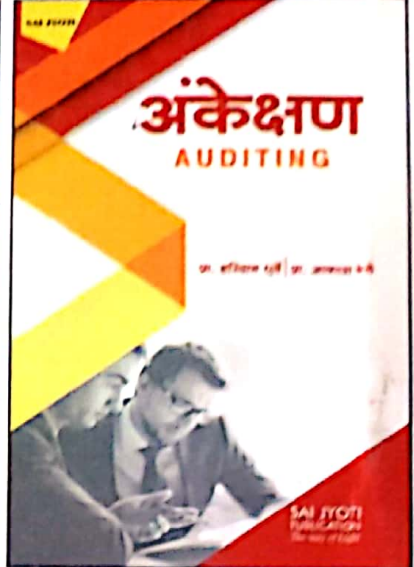
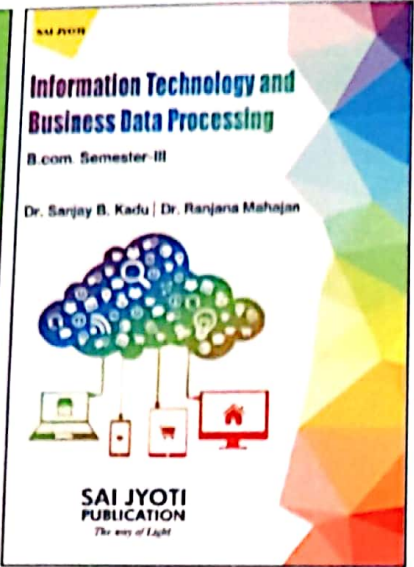
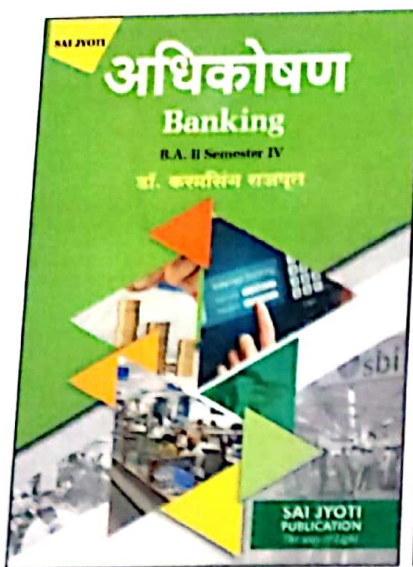
Email - ospdnagpur@yahoo.com

❖ **Type Setting :**

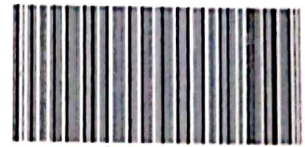
Renuka Creations

Nagpur - 440 024.

Mob. No. : 7798090209

ISBN-978-93-86011-58-9

978-93-86011-58-9

Rs. 390/-

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION
Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.
Phone : 9764673503, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com Website: www.saijyoti.in

Available Also on

SAI JYOTI

परिचय लेखांकन

Cost Accounting

बी.कॉम. तृतीय वर्ष: सत्र पाचवे

डॉ. संजय पा. काळे

प्रा. सुनील ना. ईश्वर

SAI JYOTI
PUBLICATION
The way of Light

- ❖ परिव्यय लेखांकन
Cost Accounting
- ❖ © लेखक
- ❖ प्रथम आवृत्ती- २०१९

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written premission of the publishers.

ISBN : 978-93-88708-83-95

- ❖ प्रकाशक व मुद्रक:
श्री. नरेश खापेकर
साई ज्योती पब्लिकेशन
तिन नल चौक, कसारपुरा,
इतवारी, नागपूर ४४०००२
मो. नं. ९७६४६७३५०३
इ-मेल- sjp10ng@gmail.com
वेब साईट- www.saijyoti.in
- ❖ सेल ऑफिस:
ओम साई पब्लिशर्स आणि डिस्ट्रीब्युटर्स
२९, इंदिरा नगर, टी.बी. वार्डच्या मागे
नागपूर- ४४० ००३
मो. नं. ९९२३६९३५०६
इ-मेल- ospdnagpur@yahoo.com
- ❖ अक्षर जुळवणी:
हरि ओम कॅम्प्युटर्स, नागपूर
मो. नं. ९६७३५५०७२०

डॉ. संजय पा. काळे

१९८३ ते १९८७ पर्यंत श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती येथे पदवी, पदव्युत्तर व व्यावसायिक शिक्षण घेतले व नंतर संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती या विद्यापीठांतर्गत आचार्य पदवी संपादन केली. १९९१-१९९२ पासून संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय बलगाव जि. अमरावती येथे सहयोगी प्राध्यापक पदावर कार्यरत.

२००२ ते २००७ ला संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती येथिल लेखांकन व सांख्यिकी अभ्यास मंडळाचे सदस्य व २००८ ते २०१२ पर्यंत लेखांकन व सांख्यिकी अभ्यास मंडळाचे चेअरमन म्हणून कार्यरत तसेच २०१७ ला संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती येथिल लेखांकन व सांख्यिकी अभ्यास मंडळाचे नवनियुक्त सदस्य म्हणून कार्यरत.

प्रा. मुनिल नामदेवराव ईश्वार

१९८३ ते १९९२ पर्यंत श्री. नेट्रें तिडके महाविद्यालय, रामटेक, व धनवटे नॅशनल महाविद्यालय, नागपुर येथे पदवी, पदव्युत्तर व व्यवसायिक शिक्षण घेतले. १९९८ पासून शिवशक्ती कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बाभुळगाव जिल्हा यवतमाळ येथे वाणिज्य विषयाचे सहाय्यक प्राध्यापक या पदावर कार्यरत

ISBN-978-93-88708-39-5

978-93-88708-39-5

Rs. 350/-

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION

Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.

Phone : 9764673503, 9923593503

email : sjp10ng@gmail.com Website: www.saijyoti.in

Available Also on

amazon

नवीन अभ्यासक्रम

परिव्यय लेखांकन COST ACCOUNTING

डॉ. शालिनी पाडे
डॉ. सुनील केदार

श्री साईनाथ प्रकाशन,
नागपूर

प्रकाशन क्र. ३७०

परिव्यय लेखांकन

Cost Accounting

ISBN -978-93-84642-89-1

प्रकाशक

ललिता पुराणिक

श्री साईनाथ प्रकाशन

१, भगवाघर कॉम्प्लेक्स,

धरमपेठ, नागपूर-४४० ०१०

फोन - (०७१२) २५२४४९८, ९८८१७९८२२४

पहिली आवृत्ती - २ ऑगस्ट २०१९

लेखक

प्रा. डॉ. शालिनी पांडे

प्रा. डॉ. सुनिल केदार

अक्षर जुळवणी

सौ. संगीता दांडडे

मुखपृष्ठ

डॉ. भाऊ दांडडे

मुद्रक

प्रिंट सोल्युशन, नागपूर

किंमत - ४००/- रुपये

Shree Sainath Prakashan

1, Bhagwagar Complex, Dharampeth, Nagpur
Phone : 0712-2524498, 9881718224

9 789384 642891

ISBN 978-93-84642-89-1

प्रबंधकीय लेखांकन

MANAGEMENT ACCOUNTING

डॉ. शालिनी पांडे

डॉ. सुनील केदार

श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

प्रकाशन क्र. ३७४

प्रबंधकीय लेखांकन

Management Accounting

ISBN -978-93-84642-44-0

प्रकाशक

ललिता पुराणिक

श्री साईनाथ प्रकाशन

१, भगवाघर कॉम्प्लेक्स,

धरमपेठ, नागपूर-४४० ०१०

फोन - (०७१२) २५२४४९८, ९८८१७१८२२४

पहिली आवृत्ती - २९ नोव्हेंबर २०१९

लेखक

प्रा. डॉ. शालिनी पांडे

प्रा. डॉ. सुनिल केदार

अक्षर जुळवणी

सौ. संगीता दांदडे

मुखपृष्ठ

डॉ. भाऊ दांदडे

मुद्रक

प्रिंट सोल्युशन, नागपूर

किंमत - ४००/- रुपये

श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
१, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर
फोन : ०७१२-२५२४४९८, ९८८१७९८२२४

9 789384 642440

ISBN 976-93-84642-44-0

भारतीय विचारवंत

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी

डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

अॅड. कु. जे. व्हि. भगत

अजिंक्य प्रकाशन

भिमनगर, वापटा पो. कुपटा

ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३

WhatsApp : 8007143527

Website : www.ajinkyapublication.com

E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१

अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटींग्स् अॅण्ड कॉम्प्युटर्स

मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर

मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम

प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम

संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३

किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृ. क्र.
१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीय जागृती विषयक विचार / प्रा. भास्कर धारणे	०१
२.	जोतीराव फुले लिखित 'गुलामगिरी' या वैचारिक ग्रंथातील मूल्यविचार / डॉ. कैलास वानखडे	०६
३.	युवक कल्याणासंबंधी स्वामी विवेकानंद यांचे विचार / डॉ. अलका मानकर	१२
४.	म. फूलेंचे ब्रिटीश शासनाविषयी विचार / प्रा. डॉ. दत्ता कुंचलेवाड	१८
५.	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एस. व्ही. केतकर यांचे जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. संजय ब. चौधरी	२३
६.	डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख / डॉ. माधव सोनेकर	२८
७.	म. गांधी थोर विचारवंत / डॉ. राजेश्री कडू	३७
८.	पंडीत नेहरू : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व / प्रा.डॉ. सुधिर देशमुख	४२
९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठीवाङ्मयासंबंधीचे विचार / डॉ. संदीप बनसोडे	४६
१०.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान / प्रा. कुमुद चारमोडे	५१
११.	बाराव्या शतकातील धर्मप्रवर्तक श्री. चक्रधरस्वामी / डॉ. माधुरी पाटील	५८
१२.	जयप्रकाश नारायण यांचा समाजवाद / डॉ. संदीप काळे	६१
१३.	स्वामी विवेकानंद : विश्व मानव / डॉ. अर्चना धर्मे	६६
१४.	थोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ - डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये / डॉ. बळीराम अवचार	७०

४५.	सावित्रीबाई फुलेंच्या शैक्षणिक विचारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. सुनिल गायगोळ	२१४
४६.	भारतीय विचारवंत / डॉ. केशव गोरे	२२०
४७.	स्वामी विवेकानंदाच्या विचारातील भारतीय स्त्री / प्रा. जगदीश जायेवार	२२६
४८.	भारतातील उदारमतवादी राजकीय विचारवंत न्यायमूर्ती रानडे / डॉ. आशिष मुठे	२३१
४९.	भारतीय स्त्री विचारवंत / डॉ. सुनिता राठोड	२३५
५०.	वि. वा. शिरवाडकर यांच्या नाटकातील जीवनवाद / डॉ. रविंद्रनाथ केवट	२४१
५१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : समाज आणि राष्ट्रउद्धारक विचारवंत / प्रा. स्वप्नील इंगोले	२४९
५२.	तत्त्वज्ञ जीवनयोगी विनोबा भावे / प्रा. रेखा आढाव	२५५
५३.	भारतीय शास्त्रीय संगीताचे शास्त्रकार - पं. विष्णु नारायण भारतखंडे / प्रा. एस. व्ही. शिंदे	२५९
५४.	महात्मा ज्योतीबा फुले आणि शिक्षण / डॉ. कविता कावरे	२६२
५५.	पंडीत जवाहरलाल नेहरुंचे भारतीय लोकशाहीतील योगदान / डॉ. बी. आर. भोसले	२६७
५६.	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षानीति / प्रा. शेषराव तायडे	२७१
५७.	राजर्षी शाहू छत्रपती महाराजाचे शैक्षणिक विचार / प्रा. पुरुषोत्तम बांडे	२७६
५८.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील समाजजीवन / डॉ. देविदास शिंदे	२८२
५९.	पंडित विष्णू नारायण भातखंडे : संगीतातील एक थोर विचारवंत / प्रा. सुमेध सगणे	२८८
६०	फ्लाइंग शिख - मिलखा सिंग / प्रा. आशिष बरडे	२९३
६१.	संत जनाबाईच्या अभंगांतील सामाजिक अंतरंग / डॉ. माधुरी भटकर	२९७

संत जनाबाईच्या अभंगांतील सामाजिक अंतरंग

प्रा. डॉ. माधुरी भटकर

मराठी विभाग,

संत गाडगे महाराज कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
वलगाव जि. अमरावती

प्रस्तावना :

संत नामदेव व ज्ञानदेवानी वारकरी संप्रदायाची जी बीजे पेरली होती ती खज्या अर्थाने वा महाराष्ट्राच्या भूमीवर आता उगवायला सुरु झालेली दिसू लागली. चंद्रभागेच्या वाळवंटात खज्या अर्थाने भक्तीरूपी पीक वाढायला सुरुवात झाली. पंढरपूरच्या चंद्रभागेच्या वाळवंटात विड्डल भक्तीचा मळा फुलू लागला. या वाळवंटांत सर्वच स्तरातील लोक एकमेकांच्या हातात हात घालून पुंडलिक वरदे हरी म्हणत एकमेकांच्या तोंडात कालारूपी ल्हाई घालून आपण एक आहोत. असा मानवतेचा व समतेचा संदेश ते देण्याचा प्रयत्न करू लागले.

भक्तीरूपी पावसाच्या सरी चंद्रभागेच्या वाळवंटात पडू लागल्या नि यातूनच अनेक लहान लहान रोपटी आकाराला येवू लागली. लहान वेलीच्या आधाराने अनेक फुले उमगायला सुरुवात झाली. नामदेवाच्या सहवासाने जनाबाई नावाचे फूल आता बहरायला लागले याची जाणीव आपल्याला तिच्या अंभगातून होते.

नामदेवाच्या सहवासाने जनाबाईचे अंतःकरण विड्डल नामात दंग होवू लागले. जनाबाईच्या भक्तीपुढे नतमस्तक होवून त्यामध्ये सगुणरु साकारले जावू लागले. जनाबाईच्या जीवनात सहभागी होऊन नामरूपी विड्डलाची दिनचर्येला प्रारंभ झाला. याची प्रचिती आपल्याला तिच्या अंभगातून येते. नामदेवाची दासी म्हणजेच जना व तिचा सखा म्हणजेच विड्डल हे समीकरण निर्माण होवू लागले. ज्याप्रमाणे मासा पाण्याशिवाय राहू शकत नाही. त्या प्रमाणेच जनाबाईला विड्डलाशिवाय आपले अस्तित्व आता तिला उरलेच नाही. तर विड्डल हा तिला आधार वाटू लागला होता.

जनाबाईच्या अभंगाची प्रेरणा :

जनाबाईच्या अभंगाची खरी प्रेरणा तिची अध्यात्मिक भक्ती होय. नामदेवाच्या कुटुंबामध्ये जनाबाई दासीरूपाने वावरत असताना त्या कुटुंबाचा प्रभाव तिच्या अभंगावर होवू लागला. महाराष्ट्राच्या अध्यात्माचे केंद्र असलेल्या नामदेवाच्या कुटुंबामधून जनाबाईने आपल्या अंभगरूपी भक्तीचा प्रारंभ केला. अशा या जनाबाईच्या कवितेच्या विविधांगी प्रेरणा सोदाहरण पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

धार्मिक ग्रंथाचा प्रभाव :

पंढरपूर हे तीर्थक्षेत्र म्हणू भारतभर ओळखले जाते. नामदेवांच्या घरामध्ये किंबहुना पंढरपूर क्षेत्रामध्ये धार्मिक ग्रंथाचे वाचन केले जात होते. हे मध्ययुगीन मराठी जीवनाचे

व्यवच्छेदक लक्षण होय. त्यामध्ये रामायण, महाराभारत, पांडवप्रताप आदि ग्रंथाचे वाचन केले जात होते. या ग्रंथाचा प्रभाव जनाबाईंच्या अभंगावर पडलेला दिसून येतो. नामदेवांच्या घरी दासीरूपाने काम करत असताना जनाबाईंने श्रवणरूपी या ग्रंथाचे पारायण केले. या श्रवणाने तिच्या अभंगाला वेगळी कलाटणी मिळाली. आणि या ग्रंथाचे गुणगाण ती गाऊ लागली-

हरिहर ब्रम्हादिका । नामें तरले तिन्ही लोक ॥

ऐसा कथेचा महिमा । झाली बोलयाची सीमा ॥

या पध्दतीने जनाबाईंने स्पष्ट सांगितले आहे की, नाम हे ब्रम्हादिकांना तारते आणि या नामाचा जप आयुष्यभर करावा. या उद्देशाने नामरूपी कथा जनाबाईंने गायलेल्या आहेत. धार्मिक कथांचे चिंतन जनाबाईं आपल्या अभंगातून करताना असे म्हणते की -

मारुनियां त्या रावणा । राज्य दिधले विभीषण ॥

किंवा

अहो गोकुळींच्या देवा । आदि संत तुम्हा ठवा ॥

असे कितीतरी अभंग आपल्याला जनाबाईंच्या अभंगातून दिसून येतात, की ज्यामधून रामायण, महाभारत, पांडवप्रताप आदि ग्रंथातील प्रसंगाचे चित्रण तिने आपल्या अभंगातून केलेले आहे.

नारदापासून जनाबाईंने आपला गुरुमंत्र घेऊन अभंग लिहिण्यास सुरुवात केली होती. त्याचप्रमाणे नामदेवांच्या कुटुंबामध्ये जनाबाईंला अध्यात्म क्षेत्राचे धडे गिरवण्यास मिळालेज ज्याप्रमाणे फाल्गून महिण्यात पळस बहरतो. त्याप्रमाणे जनाबाईंचे अभंग चंद्रभागेच्या वाळवंटात बहरू लागले. जनाबाईंच्या भक्तीरूपी वृक्षाला खज्या अर्थाने मोहर यायला सुरुवात झाला. या मोहराच्या सुगंधाने नामदेव व ज्ञानदेवालाही मोहित केले आहे.

अभंगातील सामाजिकता

संत हे आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धार करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे संतांचे मन अहोरात्र जनकल्याणासाठी तळमळत असलेली दिसते. समाजात सर्व प्राणीमत्र समान असल्याच्या जाणिवेने भूतदयावाद मांडला आहे. यातूनच जनाबाईंने अभंगांची निर्मिती केलेली आहे. त्यामुळे तिने समाजाला उपदेश करताना सामाजिकता जोपासली आहे.

बांधोनिया हात गयावळ मारिती । दंड ते करिती मोक्षासाठी ॥

गेले ते पिता मोक्षालागी तूझे । आतां देई माझे दक्षिणेसी ॥

प्रस्तुत अभंगातून जनाबाईंने समाजाची मोक्षासाठी चालेली धडपड त्यांना मोक्ष हा मूत्यु पावल्याशिवाय मिळणार नाही. त्यामुळे मानवाने या मार्गात विडुलाचे सख्यत्व पत्करले तर मोक्ष मिळू शकतो. असा मोलाचा उपदेश ती आपल्या कवितेतून करते.

जनाबाईं आपल्या प्रत्येक उपदेशपर अभंगातून वाळवटात येवून भक्तीचा काला करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी समाजातील लोकांसमोर ती भक्ती मार्गाचा महत्व मांडते. यासाठी तिने समाजातील लोकांसमोर ज्ञानभंडार फोडला आहे. तो प्रत्येकाने लुटावा यासाठी ती

आवाहन करते. कारण प्रपंच हा जड आहे. यातून मानवाला दुःख लाभलेले असते. कारण मानवाला तीन दुःखे भोगावी लागतात.

१. संची दुःख
२. प्रारब्ध दुःख
३. कर्म दुःख

या तीन दुःखांपासून मानव सुटका करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी मानवाला जन्म मरणाच्या फेज्यातून वाचण्यासाठी विड्डलाला शरण जाण्याची विनंती जनाबाई करीत असलेली दिसून येते.

एक नाम अवघे सार । वरकड अवघे ते असार ॥

म्हणोनियां परतें करा । आधी विड्डल हे स्मरा ॥

जनी देवाधिदेव । एक विड्डल पंढरीनाथ ॥

जनाबाईने असा लोकोपदेश करुन लोकांना ती भक्तीमार्गाकडे वळवण्याचा प्रयत्न करते. असा लोककल्याणाचा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून तिने लोकांना उपदेश करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सामाजिक विषमता

संत जनाबाई आपल्या अभंगातून आपण शुद्र असल्याची भावना व्यक्त करते. तिला समाजाने शुद्र म्हणून हिणवले आहे. तिला विड्डलाच्या मंदिरात प्रवेश नाकारल्याचे दुःख सतत जाणवत असलेले दिसते-

चाजाई गोणाई । अखंडित तुझे पायी ॥

मज ठेवियलें द्वारी । नीच म्हणोनि बाहेरी ॥

जनाबाईला या कालखंडात विषमतेची झळ बसलेली दिसते. तिला शुद्र म्हणून बाहेर व्हावे आहे. संत नामदेवाच्या कुटुंबात १४ व्यक्तींना तुड्याजवळ सहज जाता येते. तुड्या या वाटेवर त्यांना थांबता येते. मला शुद्र म्हणून महाद्वाराच्या बाहेर घातले जाते. अशी ती विड्डलाला विनंती करते की, विड्डला तुड्या भेटेसाठी दारात मी उभा आहे. केव्हा मला भेट देशील. असा प्रश्न ती विड्डलाला करते.

जनाबाईला तिच्या कष्टकरी जीवनात विड्डलाचा आधार आहे. त्यासाठी आपणाला विड्डलाचे दर्शन घेता यावे. अशी तिची मनोमन इच्छा आहे. त्यासाठी ती त्याच्याशी हितगुज साधण्याचा प्रयत्न करते. पण हे प्रत्यक्षात होत नसल्याने ती निराश होते. जनाबाईच्या मनात हे शक्य फार बोलत असते. आपली जागा घरात नाही तर दारात आहे. जनाबाईला दुःख सतत जाणवते की आपण अनाथ आहोत. त्यामुळे ती विड्डलाला विनंती करते की, विड्डला तुड्या भेटेसाठी दारात मी उभा आहे. केव्हा मला भेट देशील. असा प्रश्न ती विड्डलाला करते.

जनाबाईला तिच्या कष्टकरी जीवनात विड्डलाचा आधार आहे. त्यासाठी आपणाला विड्डलाचे दर्शन घेता यावे. अशी तिची मनोमन इच्छा आहे. त्यासाठी ती त्याच्याशी हितगुज

साधण्याचा प्रयत्न करते. पण हे प्रत्यक्षात होत नसल्याने ती निराश होते. जनाबाईच्या मनात हे शल्प फार बोचत असते. आपली जागा घरात नाही तर दारात आहे. जनाबाईला दुःख सतत जाणवते की आपण अनाथ आहोत. त्यामुळे ती विड्डलाला सखा संबोधून आपल्या मनातील दुःखाला वाट मोकळी करून देताना म्हणते-

काय करुं पंढरीनाथ । काळ साह्य नाही आतां ॥
 मज टाकिलें परदेशी । नारा विड्डल तुजपाशी ॥
 श्रम बहु झाला जीवा । आतां सांभाळी केशवा ॥
 कोण सखा तुजविण । माझे करी समाधान ॥
 हीन दीन तुझे पोटी । जनी म्हणे द्यावा भेटी ॥

जनाबाईच्या मनात तिच्या शुद्रपणाच्या भावनेचे शल्प मनात बोचत असल्याचे दिसते. त्यामुळे फक्त तिला विड्डलाचा आधार आहे. कारण दुःखी आयुष्याला विड्डलाची आनंदाने भेट व्हावी ह्यासाठी ती याचना करीत आहे.

आले व्रत एकादशी । जनी गेली राऊळासी ॥
 बुक्का घेऊनिया माळा । पाणी भरोनी भोपळा ॥
 येता दुरोनी देखिली । अवघी घामाघूम झाली ॥
 होईल देवासी विटाळ । जाली फराळाची वेळ ॥
 फुले-माळा विखुरली । तुंब्याची ते गत झाली ॥

तिला आपल्या जीवनात पदोपदी शुद्र म्हणून अपमान सहन करावा लागला. ती विड्डलावरील प्रेमापोटी हा अपमान सहन करीत होती. हा समाजाचा अपमान सहन करण्याची तिची शोषिक वृत्ती दिसून येते. याची प्रेरणा तिने चोखोबांकडून घेतल्यामुळे तिला चोखोबांचा आदर वाटतो.

१. यातिहीन चोखामेळा । त्यासी भक्तांचाकळवळा ॥
 त्याचा झाला म्हणीयारा । राहे घरी धरी थारा ॥
 २. चोखामेळा संत भला । तेणे देव भुलविला ॥

असा जनाबाईने चोखोबांविषयी आपल्या अभंगातून आदर व्यक्त केलेला दिसतो. आपल्या उपेक्षित जीवनात ती चोखोबांच्या भक्ती मार्गावर जाण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे जनाबाईला चोखोबा जवळचे वाटू लागले. चोखोबाने देव बाटवला असे म्हटल्यावर तिला हसू येते. या पाठीमागे तिचे वेगळे शहाणपण आहे. म्हणूनच जनाबाईने परखडपणे विषमता मांडली नसती तरी विषमतेचे विचार सौम्य पध्दतीने मांडण्यात ती यशस्वी झाली आहे. आपल्या शुद्र जाणिवेमुळे तिच्या मनाची होणारी घुसमट अभिव्यक्त केली आहे.

जनाबाईला आपल्या दासीपणाचे दुःख होते. तिची विड्डलाच्या चरणापाशी सुद्धा भक्त मंडळीनी सुद्धा अवहेलना केलेली आहे. हे सर्व जनी ही आहे म्हणून होते का? असा प्रश्न ती विड्डलाला विचारते

हीन दीन तुझे पोटी । जनी म्हणे द्यावी भेटी ॥

तिने अनुभवलेले सामाजिक विषमतेचे चटके हळुवारपणे ती आपल्या अभंगातून मांडते. हे तिच्या अभंगाचे वेगळेपण असून ती ही विषमता मांडताना एखाद्या शब्दातून आपल्या मनातील वेदना भावरूपाने मुखर करताना दिसते. जनाबाईचा जन्म हा नामदेवाच्या सेवेसाठी झाला आहे. त्यामुळे त्यांचा युगांयुगांचा संबंध जनाबाईने सांगितला आहे. त्यामुळे तिच्या पदरी मात्र हीनत्व, दास्यत्व पडलेले आहे. ती हीन जातीत जन्मल्यामुळे तिला आणि चोखोबाला विकृत मंदिराच्या बाहेर स्थान मिळाले होते. एवढे दुःख जनाबाईच्या वाट्याला येण्याचे कारण म्हणजे या वाटेवर समाजाने विषमतामूलक खिळे रोवले असल्यामुळे आपल्या अभंगातून ती या विषमतेविरुद्ध राग व्यक्त करते. त्यामुळे तिच्या कवितेला वास्तवाचे परिणाम लाभले आहे.

संदर्भ :-

१. जनाबाई - श्री. नामदेवाची गाथा - अभंग क्र. २७२, गीता प्रेस, गोरखपूर.
२. डॉ. सुहासिनी इलेंकर - संत कवी आणि कवयित्री एक अनुबंध, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, २००६.
३. जनाबाई - श्री नामदेवाची गाथा - अभंग क्र. २८१, गीता प्रेस, गोरखपूर.
४. डॉ. द. बा. भिंगारकर - संत जनाबाई चरित्र, काव्य आणि कामगिरी, मॅजेस्टिक प्रकाशन मुंबई, १९८९.
५. डॉ. सुहासिनी इलेंकर - संत जनाबाई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई २००२.

MANAGERIAL ECONOMICS

M.Com. 1st Year Ist Sem

-Author's-

Dr. Savita Nichit Dr. Dinesh Nichit

Dr. Sunil Kedar

First Published : August 2021

ISBN : 978-93-84855-26-0

Price : 280

© Authors

Published By :

Smt. Padma Gupta

For Shri Balaji Prakashan

Itwari Pewtha, nagpur

Pin : 440002

Mobil No. : 8668374076

Designing & Setting : Saurabh Bagadiya

Typing : Pranay Belsare

Distributors :

Papular Book Centre

Near Jilha Stadium, Panchwati Road,
Amravati

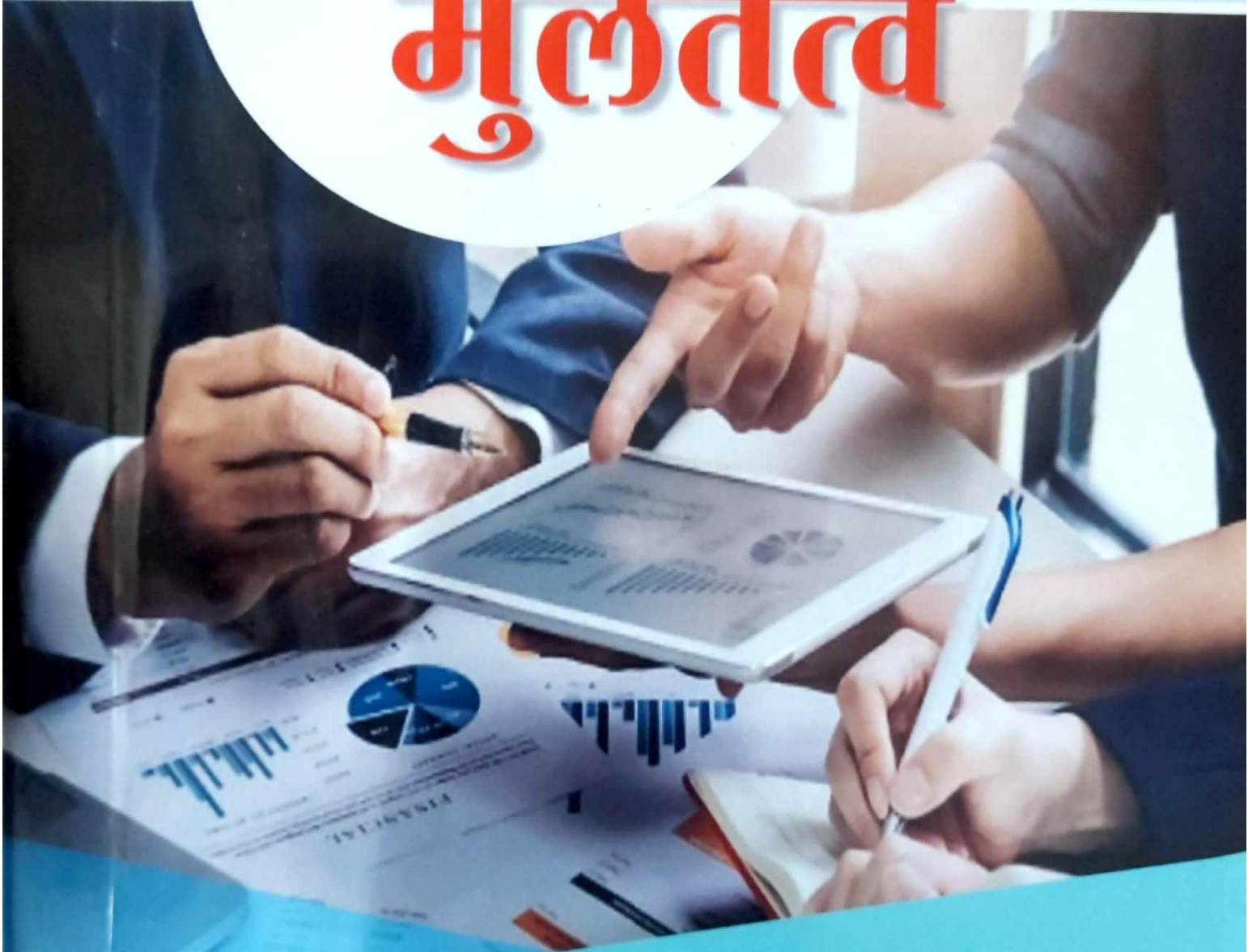
Shri Balaji Prakashan

Itwari Pewtha, Nagpur, Pin - 440002

ISBN : 978-93-84855-26-0

Rs. 280/-

अंके क्षणाचे मुलतत्वे

डॉ. दिनेश वा. निचित, प्रा. भूषण श्री. मनगटे, डॉ. प्रवीण प्र. कुलकर्णी

'अंकेक्षणाचे मुलेतत्त्वे' (Principles of Auditing)

लेखक :

डॉ. दिनेश वा. निचित
प्रा. भूषण श्री. मनगटे
डॉ. प्रवीण प्र कुलकर्णी

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034
Contact : 7083766990 / 8600071634
Email : eagleleap.pp@mail.com

किंमत : ३३०/-

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt. Ltd.

ISBN : 978-81951599-0-1

PUBLISHING DATE : 20/11/2021

ISBN 978-81-951599-0-1

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form on by an electronic or mechanical means, including information storage and retrieval systems, without permission in writing from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

**EAGLE LEAP PRINTER'S AND
PUBLISHER PVT. LTD.**

Contact : 7083766990 / 8600071634

Email : eagleleap.pp@mail.com

किंमत : ३३०/-

RESEARCH METHODOLOGY

Dr. M. K. Gawande • Dr. Pravin M. Deshmukh
Dr. Dinesh W. Nichit.

Research Methodology

© Reserved

First Published : 2021

ISBN : 978-93-89837-30-8

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, with out prior written permission of the publishers]

Published by

CHANDRALOK PRAKASHAN

132, 'Shivram Kripa', Mayur Park,

Basant Vihar, Kanpur - 208 021

Ph : 0512-2634444, 0512-2634242, Fax : 0512-2634444

Mob. : 09415125867, 9506294444, 09415200584

E-mail : chandralok.prakashan@gmail.com

info@chandralokprakashan.com

visit us at : www.chandralokprakashan.com

PRINTED IN INDIA

Printed at Deepak Offset Press, Delhi.

RESEARCH METHODOLOGY

Dr. M. K. Gawande • Dr. Pravin M. Deshmukh
Dr. Dinesh W. Nihit.

The subject of management research methodology is enthralling and complex. A student or a practitioner of management research is beguiled by uncertainties in the search and identification of the research problem, intrigued by the ramifications of research design, and confounded by obstacles in obtaining accurate data and complexities of data analysis. Research can be defined as the search for knowledge, or as any systematic investigation, with an open mind, to establish novel facts, usually using a scientific method. The primary purpose for applied research is discovering, interpreting, and the development of methods and systems for the advancement of human knowledge on a wide variety of scientific matters of our world and the universe. Scientific research relies on the application of the scientific method, a harnessing of curiosity. Research Methodology is a way to find out the result of a given problem on a specific matter or problem that is also referred as research problem. In Methodology, researcher uses different criteria for solving/searching the given research problem. Different sources use different type of methods for solving the problem. If we think about the word "Methodology", it is the way of searching or solving the research problem. Research in social sciences is undertaken with the objective of verification or falsification of hypotheses. Research in management, however, adds further complexities as a result of the decisional dimension. This book attempts to examine the various aspects of research in management.

Contents

Introduction of research • Research strategies • Hypothesis • Research design methodology • Data Collection method a. Sample techniques, b. Observation, c. Interviews, d. Questionnaire, • Research policy and Research Management • Research in management • Research in marketing management • Review of literature • Research reports • Organisation of research management • Research Policy • Surviving the social science • Statistical analysis

Dr. M. K. Gawande - M.Com., M.A. (Eco.), M. Phil., Ph.D. is at present Principal at Shri Tulsiramji Jadhav Arts and Science College, Washim. He Possesses teaching experience of thirty-three years. He has been NSS Program Officer and NSS Dist. Coordinator. He has participated in several academic courses like Orientation and Refresher. He has Ph.D. Guide and working in many committees of S.G.B. University in Amravati University and Y.C.M.O.U. Open University in Maharashtra. He has participated in several seminars and conferences in state and national level.

Dr. Pravin M. Deshmukh - M.B.A., M.Com., M.Phil., Ph.D., He has been working as Professor and Head Dept. of Commerce and management Bar. R.D.I.K. and R. D. College, Badnera-Amravati. He has to his credit 30 years of teaching experience, Recognized Ph.D. Guide, Member of Board of studies (Business Management Board). He has actively participated in National and International conferences and has published near about 30 research paper and Articles reputed national, International Journals.

Dr. Dinesh W. Nihit - Dean. Faculty of Commerce & Management, Sant.Gadge Baba Amravati University. & Principal, Sant.Gadge Maharaj. Mv. Walgaon. 55 Research Papers Published. 11 students Ph.d Awarded 06 students registered for Ph.d., RRC member of RSTM University Nagpur. BOS member of SRTM University, Nanded.

Chandralok Prakashan

132, 'Shivram Kripa', Mayur Park, Basant Vihar, Kanpur-21
Tel.: 0512-2634444, 2634242 Fax : 0512-2634444
M. : 09415125867, 09506294444, 09415200584
E-mail : chandralok.prakashan@gmail.com
info@chandralokprakashan.com
Website : www.chandralokprakashan.com

₹ 1495/-

ISBN: 978-93-89837-30-8

9 789389 857308

ISBN-978-81-951099-0-6

**Current Trends in Humanities
& Commerce**
Peer-Reviewed Book Chapter

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor :

Dr.Dinesh W.Nichit

Editor :

Published By

**Aadhar International Publications
Amaravati**

Current Trends In Humanities & Commerce

Prof. Virag.S.Gawande

Dr. Dinesh W.Nichit

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published, February , 2021

AADHAR PUBLICATIONS,
Amravati.

ISBN - 978-81-951099-0-6

Published by

Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

Printed by

Sarita Graphics,
Amravati
Price-350

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान डॉ. सय्यद आर. आर.		1
2	भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका आणि लोकशाही डॉ. तानाजी माने		7
3	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने सौ. प्राची चैतन्य चारील		18
4	भारतीय लोकशाही आणि आरक्षण धोरण प्रा. संजय मारोतराव देबडे		25
5	स्त्री सुरक्षा व भारतीय लोकशाही प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे - दातिर		33
6	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने प्रा. विजय शामराव कांडलकर		42
7	भारतीय संविधान आणि बालकामगार डॉ. प्रकर्ष सु. देशमुख		51
8	भारतीय लोकशाहीत राजकिय चळवळींची भूमिका श्री. कमलाकर सदानंद राऊत		59
9	भारतीय संविधान आणि सामाजिक न्याय प्रा. रमेश एकनाथ भारूडकर		66
10	'पूर्वेकडे पहा' धोरण-एक अभ्यास (भारत-चीन संबंधांच्या संदर्भात) प्रा. संतोष भावार्थे		73
11	वर्तमान परिवेश में डॉ. आम्बेडकर की प्रासंगिकता निघोंट अर्चना महादेवराव		79
12	बाल कामगार समस्या आणि उपाययोजना डॉ. कल्पना मा. बंडिवार		88
13	भारतीय लोकशाही : मूलभूत हक्क व मानवी हक्क प्रा. एन. ए. पाटील		93

27	भारतीय लोकशाही आणि वास्तव	डॉ. शरद सांबारे	202
28	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण	डॉ. दिनेश निचित	208
29	भारत की विदेश नीति : एक अध्ययन	डॉ. माया एस.वाटाणे	220
30	भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीचा मागोवा प्रा. डॉ. आनंदराव रा. शिंदे		231
31	मानवाधिकारचे लोकशाहीतील वास्तविक स्वरूप	डॉ. शरद सांबारे	239
32	संविधानात डॉ. आंबेडकरांनी केलेल्या सामाजिक न्यायाच्या महत्त्वपूर्ण तरतुदी	चैतन्य शंकर कांबळे	246

भारताचे परराष्ट्रीय धोरण

डॉ. दिनेश निचित

संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
वलगाव

सारांश -

परराष्ट्र धोरण निर्मितीची प्रक्रिया ही सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे. ती केवळ परराष्ट्रधोरण मंत्रालयापुरती मर्यादित नाही. त्यामध्ये समाजातील प्रत्येक घटकाचे योगदान असणे गरजेचे आहे. कारण समाजातील प्रत्येक घटकाला प्रभावित करणारा हा एक घटक आहे. माजी पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी स्पष्ट केल्याप्रमाणे, भविष्यातील भारताचे परराष्ट्र धोरण हे सामान्य भारतीयांच्या आर्थिक आशा - आकांक्षाचे प्रतिनिधित्व करणारे असेल यातून सामान्य माणूस व परराष्ट्र धोरण यांच्यातील परस्पर संबंध स्पष्ट होतो.

परराष्ट्र धोरणाचे वाढते महत्त्व लक्षात घेता या विषयाला एका निश्चित सीमेमध्ये बांधता येत नाही. तर हा एकांतर शास्त्रीय असा विषय आहे. आजचे जग हे जागतिकीकरणाचे जग आहे आणि या काळात कोणतेही राष्ट्र त्यापासून स्वतःला अलिप्त ठेवू शकत नाही. आंतरराष्ट्रीय समुदायांमध्ये 193 देश आहेत हे सर्वच देश परस्परांना एकमेकांपासून दूर ठेवू शकत नाही प्रत्येकाला आपल्या गरजांसाठी परस्परावर विसंबून राहावे लागते आणि त्यासाठी परराष्ट्र धोरण हे अतिशय महत्त्वाचे आहे कारण त्यांचे नाव परराष्ट्र धोरण असले तरी त्यामधून तुमचे अंतर्गत जीवन परावर्तित होत असते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला परराष्ट्र धोरणाचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे. पेट्रोल आणि डिझेलच्या किंमती, शेतकऱ्यांना दिले जाणारे अनुदान किंवा सार्वजनिक वितरण प्रणाली मध्ये अन्य खरेदी करण्याची प्रक्रिया या सर्व गोष्टींवर परराष्ट्र धोरणाचा प्रभाव पडत असतो. त्यामुळे याबाबतचे निर्णय आता तुमचे शासन घेत नाही. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विभागीय व्यापार संघ ठीक

ठिकाणी निर्माण झालेले असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे महत्त्व वाढत असल्यामुळे राष्ट्रांना त्यांच अनुसरून करण्यावाचून पर्याय नाही परिणामी समाजातील सर्वच घटकांना परराष्ट्र धोरणाची माहिती असणे आवश्यक बनले आहे.

प्रस्तावना -

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास हा स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून घडत आलेला आहे हा विकास प्रामुख्याने स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड स्वातंत्र्योत्तर कालखंड आणि शीतयुद्ध उत्तर कालखंड अशा तीन टप्प्यांमध्ये घडून आलेला आहे. हे कालखंड जाणून घेणे गरजेचे झाले आहे. 1991 नंतर भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप त्याची उद्दिष्टे त्यामध्ये बदल झालेला आहे. भारत हा आता केवळ दक्षिण आशिया पुरता मर्यादित राहिलेला नाही. भारत आता आपला प्रभाव आशिया खंडाच्या राजकारणावर आणि संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय समुदायावर पाडण्याचा प्रयत्न करत आहेत. त्यामुळे आता भारतीय परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे, परराष्ट्र धोरण ठरवणारे घटक आणि त्यांचे स्वरूप या सर्वांमध्येच बदल झालेला आहे. सध्याचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी हे पण परराष्ट्र धोरणावर अधिकाधिक भर देत असून त्यांच्या अनेक परराष्ट्र धोरण दौऱ्यांचे आयोजन केले जात आहे. भारताच्या आर्थिक विकासाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी परराष्ट्र धोरणाचा एक साधन म्हणून ते उपयोग करत आहेत. परराष्ट्र धोरण या संकल्पनेवर प्रकाश टाकत असताना भारताचे शेजारी राष्ट्रांबरोबरचे धोरण, भारताचा आर्थिक राज्यनय, भारताचे महासत्तांचे सोबतचे संबंध, आंतरराष्ट्रीय संघटना बरोबरचे संबंध या विषयांवर लक्ष केंद्रित करणे ही गरजेचे आहे या बाबींचा सर्वांगीण विचार करून भारताचे परराष्ट्र धोरण या विषयाची निवड शोधा लेखामाठी करण्यात आलेली आहे.

***भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास -**

परराष्ट्र धोरणाची संकल्पना अभ्यासत असताना परराष्ट्र धोरणाच्या विकासाकडे जाणे गरजेचे आहे. परराष्ट्र धोरणाचा विकास हा तीन टप्प्यांमध्ये झालेला दिसून येतो. यामध्ये पहिला टप्पा 1885 ते 1947 आहे. हा काळ म्हणजे भारताच्या स्वातंत्र्य पूर्वीचा काळ आहे. या काळाला दुसऱ्या शब्दांमध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे

परराष्ट्र धोरण असे ही म्हटले जाते. त्याचे कारण 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. याच काळामध्ये ब्रिटीशांची राजवट भारतामध्ये होती. ब्रिटीशांच्या युद्धखोर विस्तारवादी धोरणाला विरोध करून त्यावर टीका करण्याचे कार्य भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने केले होते. स्वातंत्र्य पूर्वीच्या काळात वसाहत वादाला विरोध, शस्त्रास्त्र स्पर्धेला विरोध, शांततेच्या मार्गाने जगाशी संबंध जोडले जाणे, इतर राष्ट्रांवर आक्रमण न करणे महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, रवींद्रनाथ टागोर यांच्या आदर्शवादी व मूल्याधिष्ठित विचारांमधून आणि तसेच भारताचा ऐतिहासिक वारसा मधून आणि प्रभावातून निर्माण झालेली तत्वे होती.

परराष्ट्र धोरणाचा दुसरा टप्पा 1947 ते 1990 या काळातला म्हणजेच भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या काळातला होता. या टप्प्याला शीतयुद्ध कालीन परराष्ट्र धोरण किंवा नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण असे ही म्हटले जाते. त्याचे कारण म्हणजे पंडित जवाहरलाल नेहरू हे स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान होते. त्यांनी पंतप्रधान पदा बरोबर जवळपास 16 वर्ष परराष्ट्र खाते ही आपल्याकडे ठेवले होते. त्यामुळे स्वतंत्र भारताचे नवीन परराष्ट्र धोरण बनवण्यामध्ये पंडित नेहरूंचा वाटा खूप मोठा होता. म्हणूनच भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हणून नेहरूंना ओळखले जाते. त्या काळामध्ये परराष्ट्र धोरणाची जाण असणारा ओळख असणारा त्याचे धागेदोरे माहित असणारा एकमेव नेता म्हणजे नेहरू हे होते. पंडित नेहरू अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये परिषदांमध्ये भाग घेत असत. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांची त्यांना उत्तम जाण होती म्हणूनच त्यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करण्यास सुरुवात केली होती.

1. पंडित नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण -

परराष्ट्र धोरण ही अशी संकल्पना आहे की, ज्यामध्ये आदर्शवादाला अधिक महत्त्व दिले जाते. परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य उद्देश कोणत्याही राष्ट्राच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणे हा असतो. परराष्ट्र धोरणामध्ये मूल्यापेक्षा हितसंबंध याला जास्त महत्त्व दिले जाते. परंतु नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये हितसंबंधाच्या आरक्षणापेक्षा विचारसरणीला अधिक महत्त्व दिले गेले. त्यांचे परराष्ट्र धोरण हे लोकशाही

समाजवादाच्या तत्वावर आधारलेले होते. त्यांनी परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून दोन गोष्टी साधण्याचा प्रयत्न केला. त्यातील पहिली गोष्ट होती सर्वसमावेशक सुरक्षा योजना. पंडित नेहरूंनी आपल्या परराष्ट्र धोरणामध्ये मानवी सुरक्षेला राष्ट्रीय सुरक्षा एवढेच महत्त्व दिले होते. पंडित नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे दक्षिण-दक्षिण सहकार्य साधने, राष्ट्रांचे हितसंबंध जोपासणे, वंशवाद, वसाहतवाद, शस्त्रास्त्र स्पर्धा यांच्या विरोधात सामुहिक जनमत निर्माण करणे.

पंडित नेहरूंना संपूर्ण आशिया खंडाचे नेतृत्व करणारी उदारमतवादी अशी भारताची आदर्शवादी प्रतिमा तयार करायची होती. एका वाजूने अशी प्रतिमा तयार करण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवलेले असताना दुसरीकडे मात्र आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील वास्तववादी स्थितीवर आधारलेली कठोर समीकरणे होती आणि ही स्वप्राळ प्रतिमा फारशी कामाची नाही असे ही समीकरणे भारताला सांगत होती. म्हणून भारताची उद्दिष्ट आदर्शवादी प्रतिमा तयार करण्याची असले तरी प्रत्यक्ष धोरण मात्र या प्रतिमेला साजेसे नव्हते. नेहरूंच्या काळामध्ये अलिप्ततावाद आचे धोरण भारताने स्वीकारले आणि त्यातूनच पुढे परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे सूत्र म्हणून अलिप्ततावादकडे पाहण्याची गल्लत आपण केली. वास्तविक शीतयुद्धाच्या राजकारणापामून भारताचे रक्षण करणे हा अलिप्ततावाद याचा मुख्य उद्देश होता.

परराष्ट्र धोरणाचा तिसरा टप्पा शीतयुद्ध उत्तर काळातील म्हणजे 1991 ते आजपर्यंतच्या कालावधीचा आहे. हा शीतयुद्धात तर परराष्ट्र धोरणाचा टप्पा अतिशय महत्त्वाचा आहे याला 'पोस्ट नेहरूविलन पॉलिसी' म्हणतात. या काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची समीकरणे पूर्णपणे बदलून गेली होती. याच काळामध्ये जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला आहे. राष्ट्रांमध्ये आरोही एकीकरणाची प्रक्रिया वाढीस लागली. अनेक व्यापार संघ अस्तित्वात आले. वाचकांनी आपल्या अर्थव्यवस्था मुक्त करण्यास सुरुवात करून आर्थिक विकास आणि आर्थिक सहकार्यावर भर देण्यास सुरुवात केली. या आर्थिक सहकार्यातून परस्परावलंबित्व वाढले हे परस्परावलंबी ते इतके वाढले की आता राष्ट्र परस्परांशी युद्ध करायला तयार नाहीत याबाबत अमेरिका, चीनचे उदाहरण घेता येईल.

2. इंद्रकुमार गुजराल यांचे परराष्ट्र धोरण -

इंद्रकुमार गुजराल यांनी परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भात दोन प्रकारची सूत्रे विकसित केली. भारताचे शेजारी राष्ट्र बरोबरचे संबंध सुधारण्यावर गुजराल यांचा प्रामुख्याने भर होता. त्यांनी दोन प्रकारची तत्त्वे विकसित केली. त्यातील पहिले तत्त्व बाह्य वर्तुळ अशा स्वरूपाचे आहे. जे भारत आणि पाकिस्तान यांच्या संदर्भातील आखले गेले होते. या दोन देशांचे संबंध कशा पद्धतीने सुधारता येतील याविषयी गुजराल यांनी काही मते मांडली होती. त्यानुसार काही राजकीय विषयामुळे भारत-पाकिस्तानचे संबंध सुधारण्यामध्ये अडथळा येत आहे. यामध्ये काश्मीर हा कळीचा प्रश्न आहे. त्यामुळे दोन देशातील संबंधांमध्ये तणाव निर्माण झाला आहे. यावर गुजराल यांचे म्हणणे होते की, काश्मीर हा प्रश्न तूर्तास बाजूला ठेवला जावा. दोन देशांमध्ये विश्वास निर्मिती होऊन काश्मीर सारखे प्रश्न सोडवण्याचा मार्ग मोकळा होऊ शकेल. ही बाब गुजराल यांनी अतिशय उत्तम पद्धतीने समजावून सांगितली. या धोरणाचा भाग म्हणूनच गुजराल यांच्या काळामध्ये ट्रॅक टू डिप्लोमसीला वेग आला. भारताचे अनेक चित्रपट पाकिस्तान मध्ये प्रकाशित होऊ लागले. भारत व पाकिस्तानचे क्रिकेट सामने सुरू झाले. पाकिस्तानने भारताकडून साखर व वीज आयात करण्यास सुरुवात केली.

गुजराल यांचे दुसरे तत्त्व होते त्याला तरंग सिद्धांत म्हणता येईल. त्यानुसार भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे गुजराल यांनी तरंग वर्तुळ तयार केले. यातील पहिले जे वर्तुळ होते. त्यामध्ये त्यांनी दक्षिण आशियाचा समावेश केला. त्यानुसार प्रथम दक्षिण आशियातील देशांशी संबंध विकसित करण्याचे ठरविले. गुजराल यांचे असे मत होते की, देशाकडून कोणतीही अपेक्षा न करता त्यांना प्रचंड आर्थिक मदत देण्याचे ठरविले. त्यामुळे या राष्ट्रांचा विश्वास संपादन करता येईल आणि ती चीनकडे वळणार नाहीत हा यामागचा हेतू होता. यातूनच त्यांनी शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्यास सुरुवात केली. अशाप्रकारे इंद्रकुमार गुजराल यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला आकार देण्याचे यशस्वी प्रयत्न केले.

3. मनमोहन सिंग यांचे परराष्ट्र धोरण -

2004 ते 2009 या काळात मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली यूपीए पहिले सरकार सत्तेमध्ये आले. या काळात भारत-अमेरिका संबंध विकसित करण्यावर खूप भर दिला गेला. त्यातूनच या दोन देशांमधील नागरी अणु करार प्रत्यक्षात कसा येईल यासाठी प्रयत्न केले गेले. हा करार मंजूर झाला नाही तर मी राजधानी देईल हे सामान्यापर्यंत पोहचवण्याचे कार्य मनमोहन सिंग यांनी कसोशीने केले. तसेच चीन आणि पाकिस्तान सोबत महत्त्वपूर्ण करार झाले. मात्र 2009 नंतरच्या काळात म्हणजे यूपीए-2 च्या कार्यकाळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला उतरती कळा लागली. त्यातूनच परराष्ट्र धोरणाचे काही नकारात्मक प्रवाह येऊ लागले. परराष्ट्र धोरणाच्या या अधोगती मध्ये आणि नकारात्मक प्रवाहाच्या विकासामध्ये यूपीए शासनातील सहकारी पक्ष, घटक पक्षांचा वाटा मोठा होता. 2009 नंतर एकाच वेळी दोन प्रकारची परराष्ट्र धोरणे दिसू लागले. एक केंद्राचे आणि दुसरे आहे घटक राज्याचे.

परराष्ट्र धोरणाच्या बाबतीत दुसरा नकारात्मक प्रवाह म्हणजे आतापर्यंत पाकिस्तान भारतासोबत सहकार्य करायला तयार नव्हता. त्यांच्याकडून अटी टाकल्या जात असून यामध्ये काश्मीरचा प्रश्न सोडवण्याची अट प्रामुख्याने असायची. त्यानंतरच आम्ही तुमच्या सोबत चर्चा करू असे पाकिस्तानचे म्हणणे होते. परंतु 2009 नंतर भारताने अटी घालण्यास सुरुवात केली. यामध्ये मुंबईवर झालेल्या दहशतवादी हल्ला करणाऱ्या दहशतवाद्यांना तुम्ही पकडत नाही, दहशतवादाला समर्थन देणे थांबवत नाही तोपर्यंत आम्ही चर्चा करणार नाही अशी भूमिका भारताने घेतली. त्यामुळेच यूपीए शासनाच्या दहा वर्षांच्या काळामध्ये मनमोहनसिंग एकदाही पाकिस्तानला गेले नाहीत. तिसरी गोष्ट म्हणजे यूपीएच्या काळात भारत-अमेरिका संबंध कमालीचे बिघडले याचे कारण नागरी अणु करार संसदेत संमत झाला नाही, तसेच भारताशी व्यापार करण्यासाठी काही करार मंजूर केले जाणे अमेरिकेला आवश्यक वाटत होते ते झाले नाहीत. यामध्ये आण्विक उत्तरदायित्वाचा करार, विमा सुरक्षा विधेयक, रिटेलमधील विदेश गुंतवणुकीचे

विधेयक यांचा समावेश होतो. या सर्वांमुळे भारत अमेरिका मध्ये तणावपूर्ण संबंध निर्माण झाले. याशिवाय नेपाळ, बांगलादेश, श्रीलंका, भूतान, म्यानमार या शेजारील राष्ट्र कडेही या दहा वर्षांच्या काळात कमालीचे दुर्लक्ष झाले. परिणामी या राष्ट्रांमध्ये चीन बाबतचे आकर्षण निर्माण झाले आणि त्याचा फायदा घेत चीनने आपला प्रभाव वाढवण्यास सुरुवात केली. या सर्वांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला एक प्रकारचा धक्का बसला.

4. मोदी सरकारचे परराष्ट्र धोरण

2014 मध्ये केंद्रात नरेंद्र मोदी यांचे पूर्ण बहुमत असणारे सरकार सत्तेत आले. मोदी यांनी आपल्या प्रचारामध्ये आपण दक्षिण आशियातील आर्थिक विकासावर भर का देतो याचे कारण सांगितले. ते म्हणजे भारताचा आर्थिक विकास आणि भारताची अंतर्गत सुरक्षा ही भारताच्या शेजारील राष्ट्रांमधील शांतता, तेथील लोकशाहीचे अस्तित्व, राजकीय स्थैर्य व त्याच्या आर्थिक विकासाशी निगडित आहे. या राष्ट्रांमध्ये लोकशाही नांदली, शांतता प्रस्थापित झाली, त्यांचा विकास झाला तर भारतात शांतता आणि स्थैर्य निर्माण होईल. कारण भारताच्या सीमा या अनेक राष्ट्रांशी जोडलेल्या आहेत. त्यामुळे राष्ट्रावरोवरच आर्थिक विकास सुधारेल. या राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासामध्ये योगदान देणे हे आता भारताचे आपले प्रमुख आर्थिक उद्दिष्ट ठरवले आहे. शेजारी राष्ट्रा वरोवर आर्थिक संबंध घनिष्ट करण्यासाठी मोदींनी प्रथम भूतान आणि नंतर नेपाळ या राष्ट्रांची भेटीगाठी सुरू केल्या. यानंतर त्यांनी दक्षिण पूर्व आशियाई राष्ट्र आणि उत्तर-पूर्व राष्ट्रांशी संबंध विकसित करण्याचे ठरवले. यामाठी परराष्ट्र मंत्री सुपमा स्वराज या म्यानमार आणि सिंगापूरच्या दौर्यावर गेले होते. दुसरीकडे राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी हे व्हिएतनाम दौर्यावर जाऊन आले. स्वतः नरेंद्र मोदी हे जपानच्या दौर्यावर गेले होते हा दुसरा टप्पा झाला. तिसरा टप्प्यामध्ये अमेरिकेसारख्या विकसित राष्ट्रांनी संबंध विकसित करण्याचे मोदी सरकारने ठरवले आणि त्यामाठी मोदी यांचा अमेरिका दौरा संपन्न झाला. नरेंद्र मोदी यांनी परराष्ट्र धोरणामध्ये आर्थिक विकामाला प्राधान्य दिले आहे. मोदी समोर जपान, दक्षिण कोरिया, सिंगापूर आणि चीन या चार देशांचे मॉडेल आहेत. या चार

दिशांनी आपला विकास अतिशय सूत्रबद्ध पद्धतीने पूर्ण केला आहे या देशांच्या आर्थिक विकासाचे रहस्य त्यांच्या उत्पादनाच्या निर्यातामध्ये आहे. यातील दक्षिण कोरियाचा विचार केला तर त्यांचा अर्थव्यवस्थेमध्ये फार मोठा विकासात्मक बदल आहे.

परराष्ट्र धोरणाचा विचार केल्यास मोदी यांच्या पुढील महत्त्वाचे आव्हान आहे ते म्हणजे अमेरिकेबरोबर संबंध सुधारण्याचे यूपीए शासनाच्या दुसऱ्या कालखंडात अमेरिकेबरोबरच्या संबंधात फारशी प्रगती झाली नाही. अमेरिकेला आर्थिक आणि व्यापारी नफा मिळवून देण्याची विमा सुधारणा विधेयक, आन्विक उत्तरदायित्व विधेयक पंधराव्या लोकसभेत मंजूर होऊ शकले नाही. सिरिया, इराण, इंडिया, श्रीलंका संबंधी प्रश्नावर भारताने घेतलेली भूमिका अमेरिकेच्या भूमिकेच्या विरोधात जाणारी होती. एकीकडे ही पार्श्वभूमी असताना दुसरीकडे गुजरात मध्ये जातीय दंगलीच्या पार्श्वभूमीवर नरेंद्र मोदींना व्हिसा नाकारल्यामुळे मोदी आता अमेरिका संबंधित कोणतीही भूमिका स्वीकारत नाहीत. मोदी यांनी हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे की, भारत अमेरिका संबंध मजबूत होण्याची प्रक्रिया राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी शासनाच्या काळात पंतप्रधान वाजपेयी यांच्या काळात झाली होती.

5. शीतयुद्धांतर काळातील परराष्ट्र धोरण -

शीतयुद्धोत्तर काळाचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, 1991 ते 1998 या काळामध्ये भारताची आर्थिक उद्दिष्टे महत्त्वाची होती. त्यामुळे परराष्ट्र धोरणामध्ये राष्ट्रीय हितसंबंध यापेक्षा आर्थिक हितसंबंध यावर भर द्यायला सुरुवात केली होती. त्यासाठी आर्थिक विकास साधण्यासाठी, आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी आणि भारताच्या आर्थिक उदारीकरणाचा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी परराष्ट्र धोरणाचा कमा वापर करता येईल यावर भर देण्यास सुरुवात केली. 1999 ते 2003 या टप्प्यामध्ये भारताने आण्विक प्रश्न आणि दहशतवाद यावर विशेष भर द्यायला सुरुवात केली. 1998 मध्ये भारताने अनु परीक्षण केले आणि भारताने स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून घोषित केले हे करत असतांना सीटीबीटी आणि एनटीपी करारावर भारताने काही आक्षेप नोंदवले आणि त्यावर स्वाक्षरी करण्यास नकार

दिला. याच काळात या दोन्ही करारावर स्वाक्षऱ्या करण्याबाबत भारतावर मोठा दबाव आला. पण तो दबाव भारताने फेटाळून लावला आणि भारताने सांगितले की, हे दोन्ही करार पक्षपाती आहेत. जगामध्ये राष्ट्रे आहेत त्यांचे हितसंबंध जोपासले जात आहेत. तसेच या करारा मधून यशस्वी करण्याचे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. त्यामुळे भारताने या करारावर स्वाक्षरी न करण्याची भूमिका कायम ठेवली. याच काळात दहशतवादाच्या प्रश्नालाही भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये प्राथमिकता प्राप्त झाली.

2004 ते 2014 या काळातील महासत्ता वनण्याचा भारताच्या महत्त्वाकांक्षीपणावर भर दिला गेला. त्यासाठी भारताने अनेक राष्ट्रांबरोबर मोठ्या महासत्ता बरोबर संबंध विकसित करून विभागीय घटकांवर प्रकाश टाकण्याचे प्रयत्न सुरू केले. अमेरिकेचे आणि भारताचे सहकार्य वाढले. या काळामध्ये चीनचे लष्करी आधुनिकीकरणाचे प्रयत्न चीनचा विस्तारवाद चीनची आक्रमकता खूप वाढली. चीनचे अनेक देशांत बरोबर सीमावाद सुरू झाले. आशिया खंडातील चीनचा विस्तारवाद रोखण्यासाठी भारताला अमेरिकेने सहकार्य केले. 2013 आणि 2014 या काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये प्रामुख्याने दक्षिण आशियातील भारताची शेजारी राष्ट्र आहेत. त्यांच्याशी संबंध घनिष्ट करण्यावर भर दिला गेला कारण भारताची अंतर्गत सुरक्षा या शेजारील राष्ट्रांच्या अंतर्गत सुरक्षितेची निगडित आहे. त्याचबरोबर या राष्ट्रांकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे तेथे चीनचा प्रभाव वाढत गेला आहे आणि ते भारतासाठी धोक्याचे आहे. त्यामुळे भारताने या राष्ट्रांना फार मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक मदत देण्यास सुरुवात केली. त्या बरोबरच विविध प्रकारचे करार केले तसेच या देशांमधील साधनसंपत्तीच्या विकासासाठी गुंतवणूक करण्यास सुरुवात केली.

*** परराष्ट्र धोरणावर संघराज्याच्या बदलत्या स्वरूपाचा परिणाम -**

आजपर्यंतचा इतिहास पाहिल्यास असे निदर्शनात येते की, परराष्ट्र धोरणावर अनेक बाबींचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसतो. त्यातली एक महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे केंद्र आणि राज्य यांचे बदलते स्वरूप होय. या बदलत्या स्वरूपाचा परराष्ट्र

धोरणावर मोठ्या स्वरूपात परिणाम झालेला दिसून येतो. त्याचे कारण म्हणजे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी उत्पादन क्षेत्राला चालना मिळण्यासाठी विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यावर सध्या केंद्र सरकारचा मोठा भर असल्याचे दिसत आहे. यासाठी मेक इन इंडिया सारखा उपक्रम हाती घेतला आहे. तर दुसरीकडे राज्यांनीही विदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी उद्युक्त केले जात आहे. काही वर्षांपूर्वी पर्यंत भारतामध्ये परकीय गुंतवणुकीला आकर्षित करण्यामध्ये केवळ केंद्र शासनाचे अग्रेसर असायचे केंद्र सरकारच्या विविध मंत्रालयांमध्ये वाणिज्य मंत्री, अर्थमंत्री, परराष्ट्रमंत्री हे वेगवेगळ्या देशांच्या दौर्यावर जात असत आणि केंद्राकडून परकीय गुंतवणुकीबाबत करार होत असत आता परिस्थिती बदललेली आहे. अलीकडच्या काळात परकीय गुंतवणुकीसाठी, व्यापार वाढीसाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना आकर्षित करण्यासाठी राज्य स्वतःहून पुढाकार घेत आहेत आणि या गुंतवणूकदारांना विविध सुविधा देऊ शकत आहेत. त्यामधून आता एकीकडे केंद्र आणि राज्यांमध्ये आणि दुसरीकडे राज्यांमध्ये परकीय गुंतवणूक खेचून आणण्यासाठी स्पर्धा निर्माण झालेले दिसत आहेत.

नरेंद्र मोदी यांनी गुजरातचे मुख्यमंत्री असताना जपान, दक्षिण कोरिया, चीन या देशांना भेटी दिल्या होत्या आणि त्या देशांमधून आपल्या राज्यांमध्ये परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला होता. 2003 मध्ये गुजरात ने व्हायलेंट गुजरात नामक उपक्रमाची सुरुवात केली. या सर्वांमार्गे पहिले उद्दिष्ट होते विक्रमाचे आणि दुसरे होते रोजगार निर्मितीचे. गेल्या दोन दशकांमध्ये देशात प्रामुख्याने महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र प्रदेश आणि मध्य प्रदेश या राज्यांमध्ये सर्वाधिक परकीय भांडवल आलेले आहे. याचे कारण यासाठी राज्याने कसोशीने प्रयत्न केले. याउलट बिहार, उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश आणि ईशान्येकडील राज्यांमध्ये तसे प्रयत्न न झाल्यामुळे, गुंतवणूक न झाल्यामुळे ही राज्य कमालीची मागासलेली राहिली आहेत. सर्वात कमी गुंतवणूक बिहार मध्ये झालेली आहे. तर महाराष्ट्र, गुजरात, पश्चिम बंगाल या राज्याने गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यामध्ये

यश मिळवलेले आहे. त्यामुळे देशांमध्ये प्रादेशिक असमतोल अधिक ठळकपणे जाणवू लागला आहे.

निष्कर्ष -

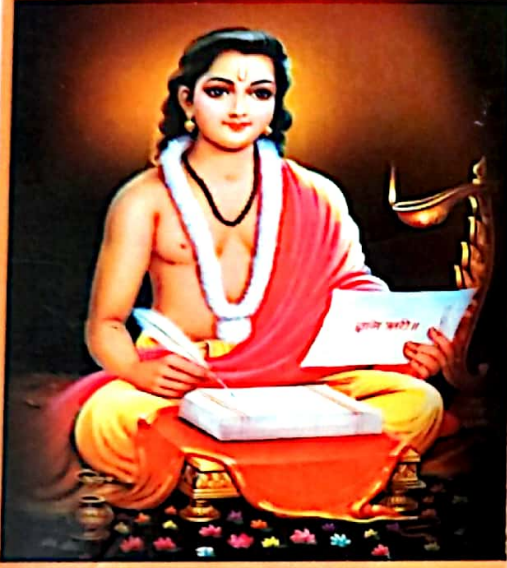
परराष्ट्र धोरण निर्मितीची प्रक्रिया ही सर्वसमावेशक असते. परराष्ट्र धोरणाला जी तत्वे मार्गदर्शक ठरतात ती तत्वे वेगळी असतात. साधारणपणे परराष्ट्र धोरण हितसंबंधाचे रक्षण करणारे आणि वास्तववादावर आधारित असते. भारतामध्ये देशांतर्गत राजकीय व्यवस्थेच्या व्यवस्थापनासाठी राज्यघटनेला घालून दिलेली स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या आदर्शवादी तत्वांचा वापर आणि विस्तार परराष्ट्र धोरणासाठी केला गेला. भारताची राज्यघटना ही जगातील एकमेव अशी राज्यघटना आहे जी परराष्ट्र धोरण कसे असावे हे सांगते. वास्तविक देशांतर्गत व्यवहार कसे चालावेत, शासनाची कार्यपद्धती कशी असावी, राज्य आणि लोकांमधील संबंध कसे असावेत याबाबतचे मार्गदर्शन राज्यघटना करत असते. पण आपल्या राज्यघटनेतील 50 अ या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये भारत हा कधीही कोणावर आक्रमण करणार नाही, शांततेच्या मार्गाने प्रश्न हाताळले, भारत कुणाच्याही अंतर्गत कारभारामध्ये हस्तक्षेप करणार नाही याचा समावेश आहे. या मार्गदर्शक तत्वांमुळे आपले परराष्ट्र धोरण हे वेगळे राहिले नाही. अंतर्गत धोरणाचाच एक भाग बनल्यामुळे ते आदर्शवादी झालेले आहे. याचाच परिणाम आपण परराष्ट्र धोरणाकडे वचत असताना वास्तववादी दृष्टिकोनातून बघण्याच्या ऐवजी भावनिक दृष्टिकोनातून बघण्यास सुरुवात करतो आणि म्हणूनच आपल्याला परराष्ट्र धोरणासंबंधी समस्या सहन कराव्या लागत आहेत.

संदर्भ -

1. Jones, R. E. Analyzing Foreign Policy, London, 1970.
2. Modelski, G. A Theory of Foreign Policy, New York, 1962.
3. orthedge, N.S. Ed. The Foreign Policy of the Powers, London, 1968.
4. Rosenan, J.N. Ed. International Politics and Foreign Policy, New York, 1961.
5. Rosenan, J. N. and Others Ed. World Politics : An Introduction, New York, 1976.
6. यादव आर.एस. ' भारत की विदेश नीति' पियसर्न एज्युकेशन सर्विसेस, तामिळनाडू, 2013.
7. देवळानकर डॉ. शैलेंद्र 'भारताचे परराष्ट्र धोरण', सकाळ प्रकाशन, पुणे, 2017.
8. भारत सरकार, रक्षा मंत्रालय, वार्षिक रिपोर्ट, नवीदिल्ली 1996
9. ब्रेजर माईकेल. 'नेहेरू'ए पॉलिटिक्स बायोग्रफी, लंडन, 1959.
10. सिंह विशाल.
इंडिया-पाकिस्तान अंड साऊथ इस्ट एशिया इंटरनेशनल वालूम, दिल्ली, 1953

ISBN - 978-93-91305-33-8

संत साहित्य, कार्य : चर्चा व चिंतन

संपादक
प्रा. डॉ. पंकज शं. वानखेडे

संत साहित्य कार्य: चर्चा व चिंतन

■ प्रा. डॉ. पंकज शं. वानखेडे

■ प्रथम आवृत्ती - २८ सप्टेंबर , २०२१

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि. कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-33-8

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	संत मीराबाई	डॉ. प्रमोद परदेशी	1
2	श्रीचक्रधर स्वामींचा स्त्रीवादी विचार प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे		7
3	संत मुक्ताबाईची अभंगवाणी	डॉ. प्रवीण घारपुरे	12
4	संत नामदेवांच्या अभंगातील सामाजिक विचार प्रा. डॉ. डिगोळे बालाजी विठ्ठलराव		22
5	संत नामदेव यांच्या अभंगातील कृष्णभक्ती डॉ. अण्णा प्र. वैद्य		29
6	भक्ती तत्वज्ञानाचा वारकरी - संत सावता माळी प्रा. महेंद्र खुशालगीर गिरी		39
7	संत चोखामेळाच्या अभंगातील भक्तिभाव डॉ. श्याम मु. जाधव		45
8	विठ्ठलाचा चोख उपासक संत चोखामेळा प्रा. डॉ. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले		49
9	संत साहित्यातील संत चोखामेळा यांचे "समतावादी विचार" प्रा. डॉ. मंदाकिनी मेश्राम		56
10	संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील आर्थिक विचाराचे स्वरूप प्रा. डॉ. गणेश शिवाजी मारेवाड		60
11	समर्थ रामदासांचे कार्य व कर्तृत्व : एक संक्षिप्त आढावा (सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, वांङ्कूमयीन असा सर्वांगीण दृष्ट्य विचार) प्रा. डॉ. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे		66

25	राष्ट्रसंताची प्रवचणे : सामाजिक मुल्य डॉ. प्रवीण कारंजकर	155
26	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या समाजप्रबोधनातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत	162
27	संतविचार आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन प्रा.नारायण बा.पाटील	170
28	कर्म हीच पुजा डॉ. माधुरी भटकर	177

कर्म हीच पुजा
डॉ. माधुरी भटकर
संत गाडगे महाराज महा. वलगाव ता.जि. अमरावती

महाराष्ट्राला वारकरी संप्रदायाची फार मोठी परंपरा आहे. संत तुकाराम, संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर संत एकनाथ, संत रामदास, संत रोहीदास, संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत गोरोबा कुंभार, नरहरी सोनार अशी आणि अनेक संत परंपरा महाराष्ट्राला लाभल्या. समाजप्रबोधना बरोबर स्वतःचा व्यवसाय सांभाळून खरा परमार्थ व भक्तीमार्ग या संतांनी समाजाला दाखविला. या संत मंडळीप्रमाणे 'सावता माळी' हे नाव प्रकर्षाने घ्यावे लागेल कारण आपला पिढीजात व्यवसाय सांभाळून त्यांनी देवदेव न करता परमार्थाची व कर्मयोगाची सांगड घातली व आपल्या जीवनाचे सार्थ कशात आहे हे दाखवून दिले.

'अरण' या गावी सावतामाळी यांचा जन्म शके ११७२ म्हणजे इ.स. १२५० ला झाला. आईवडील मोठे विठ्ठलभक्त, त्यांचीच परंपरा सावतोबांनी पुढे चालू ठेवली. शेती हेच त्यांच्या उपजीविकेचे साधन होते. परोपकारी वृत्ती आणि भगवतभक्ती हा या कुटुंबाचा गुण. फुलशेती आणि बागाईतीचे काम सावतोबा बघत तर त्यांची पत्नी जनाबाई ही भोळी, साध्वी व धार्मिक प्रवृत्तीची होती. सावता माळी नियमित पंढरीची वारी करत. विठ्ठलाच्या दर्शनाने ते प्रसन्न होत. परमार्थ करण्यासाठी संसाराचा त्याग करण्याची गरज नाही असे ते मानत.

आपल्या वाट्याला आलेले किंवा आपण करीत असलेले काम ही विठ्ठलाची पुजा / सेवा आहे या भावनेने कर्तव्यबुद्धीने केलेले काम म्हणजे आपली माता आहे. त्या मातेची आपण मनोमन श्रद्धा केली पाहिजे असे ते मानत. म्हणूनच त्यांच्या मळ्यात कोठेही गवत, दगड दिसत नसत. मोटेच्या दोरावर बसून मोट हाकताना ते उत्स्फूर्त अभंग म्हणत. माझ्या विहीरीत कधीही न आटणारे पाणी आहे ही विठ्ठलाचीच कृपा आहे. वाऱ्याने हिरवीगार डुलणारी रोपे पाहून ती जणू दोन्ही हाताने टाळ्या वाजवून विठ्ठलाचेच भजन करीत आहे असे त्यांना वाटते. एक बी पेरले तर बियाचे मनभर दाणे होतात ही त्या पांडुरंगाचीच कृपा आहे या भावनेतून ते शेतीची मशागत करत. म्हणजेच कर्म हीच पुजा त्यांनी मानली होती. म्हणूनच त्यांना हा अभंग स्फुरला होता...

कांदा, मुळा, भाजी। अवघी विठाई माझी।।

लसून, मिरची, कोथिंबिरी। अवघा झाला माझा हरी।।

मोट, नाडा, विहीर, दोरी। अवघी व्यापिली पंढरी।

सावता म्हणे केला मळा। विठ्ठल पायी गोविला गळा।।

त्यांना माहीत होतं की देव कुठे आहे, आपलं काम हेच आपली भक्ती होय. मराठी कवितेत शक्तिनिष्ठ जाणिवेचा पहिला उद्गार सावतोबांच्या अभंगात दिसतो. त्यांनी अंधश्रद्धा नाकारली, कर्मकांड नाकारले व कर्म हीच पुजा आहे हे तत्त्वज्ञान त्यांनी मांडले व आपल्या कृतीतून प्रबोधनाचा वारसा दिला. संत सावता आपल्या मळ्यातल्या पानाफुलात रमायचे. सावतोबा अभंग म्हणायचे आणि काशिबा त्यांचे लेखनिक. दोघांचे व्यावसायिक नात्यांबरोबर

आध्यात्मिक नातेही जुळले. अवघ्या ४५ वर्षांच्या अल्पआयुष्यात ज्ञानकर्माच्या मार्गाने जातीभेदाच्या पलीकडे त्यांनी विचार मांडले. त्यांच्याच शब्दात

"भक्ती केली होत याति। नाही वाढली महती
सावता म्हणे हीन याति। कृपा करावी श्रीमती

कर्म हा माणसाच्या जीवनातला अविभाज्य अंग आहे. परमार्थ करण्यासाठी भक्ती करण्यासाठी कर्म सोडण्याची गरज नसते तर दैनंदिन कार्य करूनसुद्धा ईश्वराची भक्ती करता येते हे चोखोबांनी दाखवून दिले.

सावतोबा हे शेतीशी जुळलेले शेतात कष्ट करताना लोकांना खरा मानवता धर्म सांगितला. संत, माती आणि निसर्ग व ईश्वर यांचा सहसंबंध जोडणारे, शेतामध्ये पूर्ण लक्ष घालूनही ईश्वरभक्ती करता येते हे त्यांनी दाखवून दिले. वेळ, पैसा, श्रम वाया घालविणारे कर्मकांड त्यांनी नाकारले. सावतोबा परंपरागत कामालाच सामाजिक आशय देतात. काळ्या आईची मशागत म्हणजे विठोबारायाची पुजा. अवघ्या ३७ अभंगामध्ये कर्म आणि अध्यात्मक यांची सांगड घालणारे सावतामाळी म्हणतात,

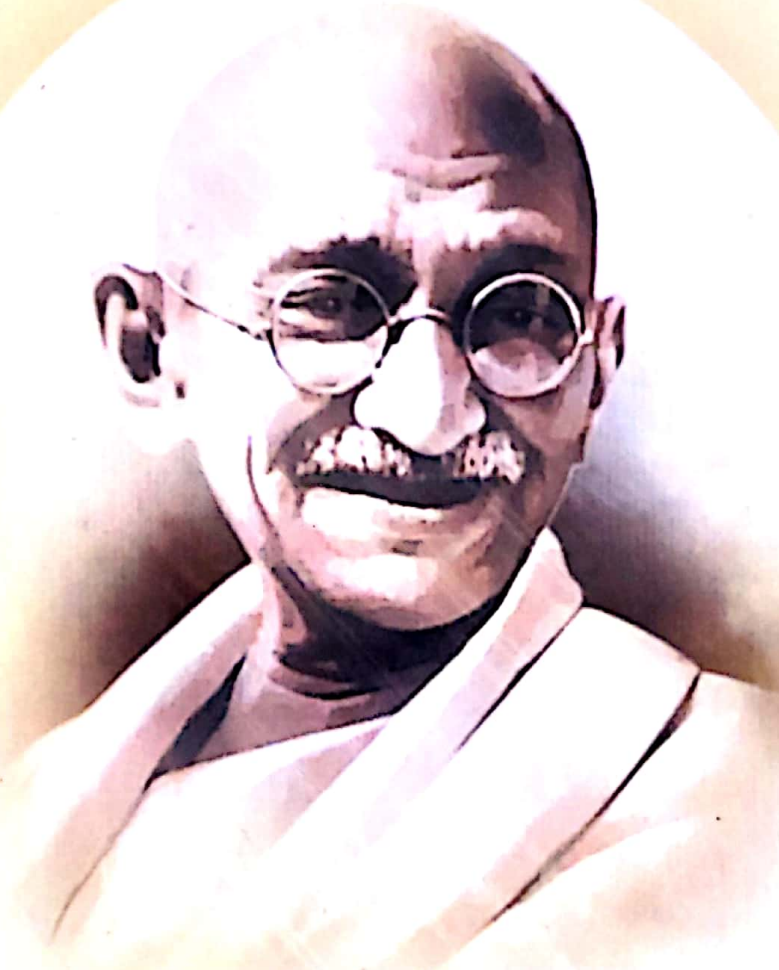
"आमुची माळियांची जात। शेतं लावं बागाईत।।
आम्हां हाती मोट, नाडा। पाणी जाते फुलझाडा।।
शांति-शेवंती फुलली। प्रेम जाई-जूई व्याली।।
सावताने केला मळा। विठुल देखियेला डोळा।।
स्वकर्तात व्हावे रत। मोक्ष मिळे हातोहात

संदर्भ सूची :-

१. महर्षी श्रीसंत सावता माळी यांचे चरित्र, मोतीराम तुकाराम वानखडे
२. सावतामाळी (नोंद) मराठी वाङ्मयकोश खंड पहिला, संपा. गं. के. खानोलकर

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

संपादक

डॉ. संदीप बी. काळे

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

■ डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती : २ ऑक्टोबर, २१

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : २००/-

ISBN-९७८-९३-९१३०५-३४-५

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
१	गांधीवादी विचारांची प्रासंगिकता	डॉ. संदीप बी. काळे	१
२	म. गांधीचे ग्रामविकास अर्थव्यवस्थेसंबंधीचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण	प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	९
३	महात्मा गांधी आणि सर्वोदय विचार	प्रा.डॉ. नितीन कारभारी जाधव	१६
४	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार	प्रा. डॉ. लक्ष्मण फुलचंद शिराळे	२१
५	महात्मा गांधींचे लघु व कुटीर उद्योगा संबंधी विचार	डॉ. राजेश गायधनी	२९
६	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. लक्ष्मी रा.कांगुणे	३५
७	महात्मा गांधींचे ग्राम स्वराज्य व ग्रामविकासाबाबतचे विचार	डॉ. विठ्ठल धिनमिने	४२
८	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास	प्रा.बळवंतराव कुं. जाधव	५०
९	म. गांधीजींचा मानवतेचा संदेश	प्रा. डॉ. मुकूंद गोपाळराव मेश्राम	५७
१०	गांधीवादी विचार	डॉ. कृष्णा सोलंकी	६६
११	महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. हिराचंद चोखाजी वेस्कडे	७०
१२	महात्मा गांधीजींची अहिंसाविषयक भूमिका	डॉ.शुद्धोधन एस. गायकवाड	७५
१३	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. महेन्द्र गावंडे	८२

२७	महात्मा गांधींचे अर्थकारणावरील विचार प्रा.संजय सी.गिन्हेपुंजे	१६७
२८	महात्मा गांधीजी व भारतातील शिक्षण प्रा.डॉ.युवराज शामरावजी माहुरे	१७५
२९	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण डॉ. सुनिल केदार	१८२
३०	म. गांधीजींच्या सत्य व अहिंसे संबंधी विचारांची आवश्यकता प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	१८९
३१	महात्मा गांधी और विश्वशांति डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपूरे	१९५
३२	महात्मा गांधी यांचे खादी ग्रामोद्योगाबद्दल विचार प्रा. डॉ . श्रीपाद गजाननराव तळणीकर	२००
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा. विजय डी. वाकोडे	२१०
३४	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर	२१५
३५	महात्मा गांधीप्रणित नई तालीम प्रा.सुजाता बळवंत शिरोडे	२२१
३६	समकालीन समस्यावर गांधी विचारांची आवश्यकता डॉ . मारोती तुकाराम घंटेवाड	२२८
३७	महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञान डॉ. अरूण एस. पेंटावार	२३४
३८	गाँधीजी का ग्राम स्वराज्य और वैश्वीकरण विवेक सिंह	२४३
३९	जागतीकीकरणाच्या काळात महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. विकास. व. आडे	२४९
४०	सत्य—अहिंसेचे तत्व आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी डॉ . हिरालाल मेश्राम	२५७

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण
डॉ. सुनिल केदार

वाणिज्य विभाग, संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य आणि
विज्ञान महाविद्यालय, जि. अमरावती.

मो.क्र.—९४०३८३८९९२, ई.मेल. —sunilkedar2311@gmail.com

प्रस्तावना

राष्ट्रपिता मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टो. १८६९ रोजी गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. त्यांच्या घराचे वातावरण अत्यंत धार्मिक होते. धर्मश्रद्धेचा वारसा त्यांना प्रामुख्याने मातेकडून मिळाला. वैष्णवपथांचे संस्थाकर त्यांच्या मनावर अगदी बालपणापासून झालेच परंतु त्याच वेळी त्यांच्या घरात इतर धर्मीयांना आणि पंथीयांना मुक्तद्वार असल्यामुळे सर्व धर्माबद्दल सहिष्णुतेचे बाळकडू त्यांना तेथेच मिळाले.

गांधीजींचे प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे झाले. लहानपणी प्रकृतीने यथातथाच स्वभावाने कचखाऊ असल्यामुळे त्यांना सवंगडीही फारसे लाभले नाहीत. बालवयात घरकोंबडेपणा व एकलकोंडेपणा हे त्यांचे स्थायीभाव झाले. पुढे १८८७ मध्ये मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांच्या भावांनी त्यांना उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला पाठविले इंग्लंडमध्ये त्यांची दोन थिऑसॉफिस्ट मित्रांशी भेट झाली. त्यांचा सहवास गांधीजींच्या जीवनाला नवी दिशा देण्यास कारणीभूत झाला. त्यांच्या प्रेरणेने गांधी गीता अध्ययनास प्रवृत्त झाले. गांधींनी स्वतःविषयी लिहीतांना म्हटले आहे की, भगतगीताहा अमूल्य ग्रंथ आहे अशी माझी त्यावेळी समजूत झाली. ती समजूत हहॅहळू दृढ होत गेली व आज तत्वज्ञानाच्याबाबतीत मी तिला सर्वोत्तम ग्रंथ मानतो. त्याच मित्रांनी गांधींचा बुध्दचरित्राशी परिचय करूनदिला. एका ख्रिस्ती मित्राच्या सौजन्याने त्यांनी बायबलचेही वाचन केले. त्यांनी बायबलची तुनला गीतेशी केली. या अशा विभिन्न धर्मांमध्ये समन्वय घालण्याच्या विचाराने गांधींच्या भावी जीवनाशी तात्विक पायाभरणी झाली.

१८९१मध्ये बॅरिस्टर झाल्यानंतर ते भारतात परत आले. काही दिवस त्यांनी भारतात वकिली केली. १८९३ मध्ये आपल्या पक्षकाराच्या एका खटल्यासाठी ते दक्षिण आफ्रिकेत असलेल्या भारतीयांवर रंगभेदाच्या कारणावरून अत्याचा होत असत. भारतीय आणि निग्रो लोकांना तेथिल

गोरे लोक तुच्छतेने वागवित असत. हे पाहून त्यांना संताप आला. या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी त्यांनी तेथे नाताळ काँग्रेस या संघटनेची स्थापना केली. सत्ताधारक गोऱ्याविरुद्ध लढण्यासाठी त्यांनी सत्याग्रह हे नवीन शस्त्र शोधून काढले. त्यांचे सत्याग्रह हे शस्त्र दक्षिण आफ्रिकेत यशस्वी झाले. ते १९१४ मध्ये भारतात परत आले. त्यांनी याच तंत्राचा उपयोग ब्रिटिश राज्यकर्त्याविरुद्ध लढण्यासाठी केला.

गांधीच्या आदर्श राज्याचा पायाभूत घटक : ग्रामराज्य :

भारतीय समाजजीवनाचा मूळ घटक खेडे आहे अशी गांधीची धारणा. खेड्यात राहणाऱ्या व्यक्तीच्या हाती सत्ता असावी असे गांधींना अभिप्रेत होते. त्या सत्तेचा उपयोग सेवेसाठीच करण्यात यावा. ग्रामराज्यात योग्य प्रतिनिधीच्या हाती सत्ता द्यावी. लोकशाही व्यवस्थेत निवडणुकी महत्त्वाच्या असतात. निवडणुकीत ईर्ष्या व द्वेष नसावा. खेडे हे लहान आकाराचे असते व तेथील लोक एकमेकांना प्रथम नावाने ओळखत असतात. यामुळे खेड्यात प्रतिनिधी निवडताना प्रचाराचा प्रश्नच निर्माण होत नाही वा होणार नाही असे गांधी मानतात. अशाप्रकारे खेड्याला आणि तेथील जनतेला जास्तीत जास्त अधिकार आणि केंद्राला कमीत कमी अधिकार अशी रचना गांधींनी सुचविली आहे.

आर्थिक विकेंद्रीकरणावर भर :

गांधींनी लोकशाही व्यवस्थेबाबत विचार मांडताना राजकीय आणि आर्थिक अशा दोन्ही सत्तांच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे. औद्योगिकीकरणामुळे परावलंबन वाढते. आर्थिक विषमता निर्माण होते. बेरोजगारीत वाढ होते. म्हणून त्यांनी आर्थिक विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, उद्योगांचे स्वरूप असे असावे की ज्यात जास्तीत जास्त श्रम आणि कमीत कमी भाडंवल लागेल. केवळ नफा मिळविणे हा उद्योग-व्यवसायाचा एकमेव हेतू असू नये. लहान यंत्रांच्या उपयोगाला त्यांचा विरोध नव्हता. अशाप्रकारे गांधींनी लहान उद्योगांचे समर्थन केले आहे. लहान उद्योगांना प्राधान्य देणारे खेडे म्हणजे ग्रामराज्य होय अशी कल्पना गांधी मांडतात.

स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेडे :

स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेडेगावाचा संघ म्हणजे राज्य अशी गांधीची राज्याबाबतची कल्पना होती. आधुनिक काळातील यंत्रयुगाने पूर्वीच्या खेडेगावातील सरळ-साध्या जीवनपध्दतीचा अंत केला आहे. माणसाचे जीवन यांत्रिक बनविले आहे. त्याच्या जीवनातील पूर्वीचा

आंनाद आणि गोडवा नष्ट केला आहे अशी गांधींची धारणा होती. यातून ग्रामीणांची सुटका वा मुक्तता करण्यासाठीच त्यांनी स्वयंपूर्ण व स्वशासित खेड्याची कल्पना मांडली आहे. लोकांना स्वावलंबी बनवायचे असेल, त्यांचे दारिद्र्य दूर करावयाचे असेल आणि बेरोजगारीचे निर्मूलन करावयाचे असेल तर खेडेगावात लहान लहान हस्तव्यवसाय, कुटीर उद्योग, ग्रामोद्योग सुरु झाले पाहिजेत. स्वावलंबी बनावयाचे असेल तर आपल्या गरजा भागविणारे उत्पादन आपणच केले पाहिजे असे गांधीजी म्हणत.

ग्रामराज्यात श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी. श्रम कोणत्याही प्रकारचे असो, त्याला प्रतिष्ठा असायलाच पाहिजे. एवढेच नव्हे तर बौद्धिक श्रम करणाऱ्यांनी देखील शारीरिक श्रम केलेच पाहिजे असे गांधी म्हणतात. श्रमाची आवड निर्माण होईल अशा प्रकारचे शिक्षण दिले जावे. ग्रामराज्यात प्राथमिक शिक्षण हे निःशुल्क व अनिवार्य असावे ग्रामराज्यासाठी गांधींनी 'बुनियादी शिक्षण' योजना सुचविली आहे. 'कृती करा व शिका' हे बुनियादी शिक्षणाचे आधारभूत तत्व आहे. ग्रामराज्यात जात, वंश, धर्म, संपत्ती, लिंगभाव याबाबतीत कोणताही भेद न करता सर्वांचा समान सामाजिक दर्जा असावा असा त्यांचा आग्रह आहे.

ग्रामराज्यासंबंधी विचार मांडताना प्रत्येक खेडे हे एक गणराज्य असावे. म्हणजे खेड्याचा कारभार गावकऱ्यांनी निवडून दिलेल्या पंचायतीमार्फत व्हावा असे गांधी म्हणतात. गावाच्या कारभाराबाबत स्वायत्त असणारी खेडी स्वयंस्फूर्त सहकार्याच्या बळावर आपल्या गरजा भागवू शकतील व सर्वांना प्रतिष्ठापूर्ण व शांततामय सहजीवन शक्य करू शकतील असे गांधी म्हणतात. मात्र खेड्याची स्वायत्तता म्हणजे एकाकीकरण नव्हे हे गांधीजी आवर्जून सांगतात.

गांधींनी खेडेगाव हा पायाभूत घटक मानून शासनव्यवस्थेची कल्पना मांडलेली आहे. या खेडेगावांना जास्तीत जास्त स्वायत्तता मिळवी. खेडेगावाचा कारभार लोकांनी निवडून दिलेल्या पंचायतीमार्फत चालावा, खेड्यांनी आपल्याजिल्हाचा कारभार चालविणारी प्रांतिक मंडळांनी देशाचे मध्यवर्ती मंडळ व त्याचा अध्यक्ष निवडावा अशी शासनव्यवस्था गांधींनी सुचविली या शासनव्यवस्थेत जास्तीत जास्त अधिकार खेडेगावाकडे सोपवून आवश्यक तेवढेच अधिकार वरिष्ठ मंडळाकडे असावेत अशी त्यांची कल्पना होती. अशाप्रकारे ग्रामराज्य हा गांधींच्या आदर्श राज्याचा वा ग्रामराज्याचा आणि अहिंसक समाजाचा पायाभूत घटक आहे.

विश्वस्त' ही गांधीवादी अर्थव्यवस्थेतील एक महत्वाची संकल्पना आहे.

महात्मा गांधींनी श्रीमंतांनी संपत्तीचे विश्वस्त व्हावे, स्वामी होऊ नये, अशी कल्पना मांडली होती. याचा अर्थ श्रीमंतांनी आपली मालमत्ता लोकहितार्थ वापरावी, केवळ स्वतःच्या उपभोगासाठी वापरू नये, असे त्यांना अभिप्रेत होते. माणसाने आपल्या गरजा किमान ठेवाव्यात, या तत्त्वज्ञानाला अनुसरून त्यांची विश्वस्ताची कल्पना होती. सन्मानाने श्रीमंतांनी हक्क सांगू नये, त्या संपत्तीवर समाजाची मालकी असावी व ती समाजाच्या कल्याणासाठीच वापरली जावी, असे म. गांधींना वाटत होते. या भूमिकेमागे आर्थिक समतेचे तत्व होते. भांडवलदार, संस्थानिक, जमीनदार ह्यांनी विश्वस्त कल्पना अंमलात आणल्यास समाजातील विषमता नष्ट होईल. या कल्पनेनुसार भांडवलदार स्वतःहून कारखान्यावरील मालकी हक्क सोडून देऊन विश्वत म्हणून भूमिका बजावतो व कामगारही मालकाच्या बरोबरीने विश्वस्त बनतात. या मार्गाने भांडवलशाहीचे रूपांतर समतेवर आधारलेल्या अर्थव्यवस्थेत होईल, असे म. गांधींचे मत होते. मात्र धनिकास आपल्या संपत्तीवरील हक्क सक्तीने, बळीने वा हिंसक मार्गाने सोडावयास न लावता त्याचे हृदयपरिवर्तन करून त्यास त्यागास प्रवृत्त केले पाहिजे. त्यातूनही कारखानदार विश्वस्ताची भूमिका अमान्य करू लागल्यास अहिंसक असहकार पुकारावा, असे म. गांधींनी सुचवले. विश्वस्त वृत्ती ही माणसाच्या मूलभूत चांगुलपणावर व सत्प्रवृत्तीवर भर देणारी नैतिक संकल्पना असून, तिचा उगम प्युरिटन धर्ममतामध्ये आहे. जगातील उच्चयावत वस्तूंवर अखेर परमेश्वराचीच सत्ता आहेय माणसाला त्याने फक्त उपजीविकेचाच अधिकार दिला आहे, अशी ही धारणा होती. म. गांधींनी बनारस हिंदू विश्वविद्यालयाच्या उद्घाटन प्रसंगी १९१६ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात जे भाषण केले, त्यात त्यांनी विश्वस्त वृत्तीचा प्रथम उल्लेख केला. संस्थानिकांनी आपणास प्रजेच्या संपत्तीचे विश्वस्त मानून तिच्या कल्याणासाठी राज्याच्या उत्पन्नाचा विनियोग करावा, असा सल्ला त्यांनी त्या भाषणात दिला. म. गांधींचे सहकारी किशोरलाल मशरूवाला, नरहरी पारीख व प्यारेलाल यांनी ही संकल्पना स्पष्ट करण्याच्या उद्देशाने आपापसांत चर्चा करून एक मसुदा १९४२ साली स्थानबद्ध असताना तयार केला व म. गांधींनी त्यात इष्ट ते योजना प्रसिध्द करण्यात आली. म. गांधींप्रणीत सर्वोदयाच्या

तत्वाज्ञानात आर्थिक व सामाजिक समतेला प्राधान्य आहे आणि त्यासाठी विश्वस्तकल्पना आधारभूत मानली आहे..

गांधीजींनी किंवा त्यांच्या अनुयायांनी स्पष्ट शब्दात जरी उल्लेख केला नाही तरी सर्वभाषा समभाव, सर्ववंश समभाव आणि सर्वोदय हे त्यांनी आचरणात आणले आणि ही त्यांची देणगी चिरंतन ठरली.

सर्वोदयाचे स्वरूप पुढे अंत्योदय असे झाले. या विचाराचे दोन महत्त्वाचे पैलू लक्षात घेतले पाहिजेत. गांधीजी एकदा म्हणाले की त्यांचा विचार आणि कार्ल मार्क्सचा विचार हा बराचसा सारखा आहे. त्यातील महत्त्वाचा भेद म्हणजे गांधीविचारातील अहिंसेचा आग्रह. अहिंसक मार्गाने समता कशी आणता येईल? गांधीजींना उत्तर सापडले ते विश्वस्त संकल्पनेतून. ज्यांना संपत्ती निर्माण करण्याचे कौशल्य आहे त्यांनी संपत्ती अवश्य मिळवावी, परंतु तिचा वापर हा निर्धनांचे विश्वस्त म्हणून करावा हा विचार त्यांनी मांडला. यासाठी हृदयपरिवर्तनाची गरज होती, ते क्षणार्धात होणारे नव्हते. पण त्याची बीजे रोवली गेली. या विश्वस्त कल्पनेचा उल्लेख जरी आर्थिक बाबींपुरताच मर्यादित झाला तरी त्यांनी आपल्या जीवनात विश्वस्त कल्पना सर्वच बाबतींत पाळलेली आढळते. आपण तो व्यापक अर्थाने समजून घेऊ शकतो. वंश, राष्ट्रीयत्व, शिक्षण, वय, पुरुषत्व, वयाने ज्येष्ठत्व अशा सर्वच बाबतींत विश्वस्त कल्पना सामाजिक संबंध अधिक समतोल करू शकेल. सर्वांना समान संधीचे स्वप्न होऊ शकेल. अखेरच्या दिवसांत गांधींना विचारण्यात आले की शासनाने किंवा समाजाने निर्णय घेताना कोणता निकष मानावा. ते म्हणाले, सर्वात दरिद्री आणि केविलवाणा माणूस नजरेसमोर आणा आणि त्याचे भले होईल असे करा. हा विचार आजच्या चंगळवादी विचारांशी जुळणारा नाही. उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या शब्दांनी गेल्या काही वर्षांत आपल्याला भुरळ पाडली आहे. त्या विचारांहून हा विचार फार वेगळा आहेत. नैतिक दृष्टीने आपल्याला योग्य काय वाटते हे आपण ठरवायचे आहे.

शहरीकरण आणि खेड्यांत जाऊन ती सुधारणे, दारूबंदी किंवा दारूविक्रीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून सामाजिक सुविधा असे अनेक मतभेदाचे विषय निघू शकतील. परंतु सारे निर्णय माणूस हा केंद्रबिंदू मानून घेतले जावेत हा गांधींनी सांगितलेला निकष मानल्यास बरेच राजकीय, सामाजिक आणि मानसिकही प्रश्न सुटू शकतील.

महात्मा गांधीच्या सर्वोदयाची भावना :

सर्वोदय या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ 'सर्वांचा उदय' असा आहे. 'समाजातील सर्व घटकांचा उदय म्हणजे सर्वांचे कल्याण' हे सर्वोदयाचे मूलसूत्र किंवा उद्दिष्ट आहे. समाजातील प्रत्येकाचे त्याचप्रमाणे सर्वांचे सर्वोदयाला अपेक्षित आहे. अधिकतम लोकांचे 'अधिकतम सुख' किंवा 'अधिकाधिकांचे अधिकाधिक सुख'.

गांधींनी सर्वोदयाचे मांडलेले प्रमुख तीन सिद्धांत पुढीलप्रमाणे:

१. सर्वांच्या कल्याणातच आपले कल्याण आहे.
२. वकील काय किंवा न्हावी अथवा शेतमजूर काय, या दोघांच्याही कामाची किंमत सारखीच असली पाहिजे. कारण पोट भारण्याचा हक्क दोघांनाही सारखाच आहे. व्यवसायांबाबत उच्च-नीच असा भेदभाव सर्वोदयी विचारांना मान्य नाही. व्यवसायासाठी कष्ट करणे हे कमीपणाचे मानले जाऊ नये अशी गांधींची धारणा होती. 'भाकरीसाठी कष्ट' हे प्रमेय त्यांनी मांडले. त्यांना बुद्धिजीवी वर्गात शारीरिक श्रमाविषयी वाटणारा तिटकारा नष्ट करून समाजात श्रमाची प्रतिष्ठा प्रस्थापित करावयाची होती. काम कोणतेही असो, ते आणि त्यासारखीच अन्य सर्व कामे समाजव्यवस्था सुरळीत सुरु राहण्यासाठी आवश्यक आहेत, हे त्यांनी स्वतःभंग्यांच्या वस्तीत मुक्काम करून दाखवून दिले. त्यामुळे श्रम कोणत्याही प्रकारचे असो, त्याला समाजात प्रतिष्ठा असावयास पाहिजे असे सर्वोदयी विचारामध्यम प्रतिपादित केले जाते.
३. आजच्या औद्योगिक युगातील यांत्रिकीकरणामुळे माणूस यंत्राचा गुलाम बनला आहे. मनुष्याचे जीवन हे निर्जीव यंत्रासारखे झाले आहे. यांत्रिकीकरणामुळे बेरोजगारीत वा बेकारीत भर पडते. म्हणून यंत्राचा उपयोग मानवाच्या हितासाठी झाला पाहिजे. 'माणसासाठी यंत्र आहे, यंत्रासाठी माणूस नाही' असे गांधींचे म्हणणे आहे. थोडक्यात, यांत्रिकीकरणाला गांधींचा विरोध आहे, साधे, अंगमेहनतीचे, शेतकऱ्याचे जीवन हेच खरे जीवन होय असे ते म्हणतात.

थोडक्यात, गांधीजींनी सर्वभाषा समभाव, सर्ववंश समभाव आणि सर्वोदय हे त्यांनी आचरणात आणले आणि ही त्यांची देणगी चिरंतन ठरली. गांधीविचारातील अहिंसेचा आग्रह. अहिंसक मार्गाने समता कशी आणता येईल? गांधीजींना उत्तर सापडले ते विश्वस्त संकल्पनेतून. ज्यांना संपत्ती निर्माण करण्याचे कौशल्य आहे त्यांनी संपत्ती अवश्य मिळवावी,

परंतु तिचा वापर हा निर्धनांचे विश्वस्त म्हणून करावा हा विचार त्यांनी मांडला. यासाठी हृदयपरिवर्तनाची गरज होती, ते क्षणार्धात होणारे नव्हते. पण त्याची बीजे रोवली गेली. या विश्वस्त कल्पनेचा उल्लेख जरी आर्थिक बाबींपुरताच मर्यादित झाला तरी त्यांनी आपल्या जीवनात विश्वस्त कल्पना सर्वच बाबतींत पाळलेली आढळते. आपण तो व्यापक अर्थाने समजून घेऊ शकतो. वंश, राष्ट्रीयत्व, शिक्षण, वय, पुरुषत्व, वयाने ज्येष्ठत्व अशा सर्वच बाबतींत विश्वस्त कल्पना सामाजिक संबंध अधिक समतोल करू शकेल. सर्वांना समान संधीचे स्वप्न होऊ शकेल. अखेरच्या दिवसांत गांधींना विचारण्यात आले की शासनाने किंवा समाजाने निर्णय घेताना कोणता निकष मानावा. ते म्हणाले, सर्वात दरिद्री आणि केविलवाणा माणूस नजरेसमोर आणा आणि त्याचे भले होईल असे करा. हा विचार आजच्या चंगळवादी विचारांशी जुळणारा नाही. उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या शब्दांनी गेल्या काही वर्षांत आपल्याला भुरळ पाडली आहे. त्या विचारांहून हा विचार फार वेगळा आहेत. नैतिक दृष्टीने आपल्याला योग्य काय वाटते हे आपण ठरवायचे आहे.

शहरीकरण आणि खेड्यांत जाऊन ती सुधारणे, दारूबंदी किंवा दारूविक्रीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून सामाजिक सुविधा असे अनेक मतभेदाचे विषय निघू शकतील. परंतु सारे निर्णय माणूस हा केंद्रबिंदू मानून घेतले जावेत हा गांधींनी सांगितलेला निकष मानल्यास बरेच राजकीय, सामाजिक आणि मानसिकही प्रश्न सुटू शकतील.

संदर्भ :

१. धर्मधिकारी भाउ, गांधी विचारदर्शन : सत्याग्रहाचे प्रयोग खंड -१४, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे.
२. महात्मा गांधीचे संकलित वाङ्मय, खंड-५, संचालक प्रसिध्दी विभाग, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे.
३. लोटे रा.ज. (२०१९), पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंतांच्या संकल्पना, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
४. मराठी विश्वकोष
५. <https://maharashtratimes.com/editorial/article/what-if-gandhi-was-today/articleshow/66031054.cms>

Online Education : Myths and Facts

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage
Mr. Sunil Rambhau Thorat
Dr. Sanjay Pandurang Kale

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers

Pushpagiri Complex, Beside SBI

Housing Board, K.M. Road

Chikkamagaluru, Karnataka

Tel.: +91-8861518868

E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

Contents

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1.	Challenges and Opportunities of Online Education in Higher Education It's Concern and Relevance -Dr. Yashovardhan G. Singh	1
2.	Effects of Online Education -Prof. Dr. Hemlata G. Dhage	11
✓ 3.	Online Learning: Advantages & Disadvantages -Prof. Dr. Sanjay P. Kale	15
		19
✓ 5.	The Impact of Online Learning on Learners' Education and Health -Dr. Sunil S. Kedar	31
6.	Significant Shortcomings of The Online Education System in The Present Indian Context -Dr. Mohammad Azeemuddin	42
7.	Online Education – Beyond The Myths And Facts -Dr. Sandip B. Dongare	54
8.	Challenges of Persian Language Teaching in The Current Online Education System -Asst. Prof. Sayyad Sajjad Sayyad Mushtaque	57
9.	Online Education to class not to Mass, a Digital Inequality a Review -Dr. Suresh D. Bansod	64
10.	Problems Faced by Students and Teachers in Online Education -Mr. Shubham Purushottam Dhonde	67
11.	An Assessment of The Implementation of Printed Modular Distance Learning in The New Normal Infanta -Leonardo F. Combalicer – Allan M. Penamora	72
12.	Impact of Online Courses on Education -Mangalavati G. Pandey	82

Online Learning: Advantages & Disadvantages

Prof. Dr. Sanjay P. Kale

Head of Department of Commerce
Sant Gadge Maharaj Arts Commerce & Science College, Walgoan

Abstract

Internet education is soon to become the dominant form of education in the world. A lot of effort is being devoted into furthering the work methods and communication among students and professors, aimed at bettering the quality of this kind of studying. Moreover, further development of virtual education in the future will depend on the advance of contemporary technologies and the Internet. Having this in mind, the author of this paper has tried to explore to what extent the previous results have been accomplished, as well as to classify the different modalities of this kind of learning and to ascertain their advantages and disadvantages. A special emphasis has been put on the great utility value for all developed economies, which have made great progress in the development rate and in the spreading of virtual faculties' network.

Keyword: Internet education; knowledge; syllabus; e-learning; learning

I. Introduction

Teaching and learning in or outside of the classroom through computers and internet is called E-Learning. In the present era, technology-mediated learning approach has gained worldwide popularity from the educational standpoint. E-Learning is computer-based learning, and pedagogically, it is student centered and collaborative learning. E-learning serves learning and teaching procedure through all electronic forms. The information and communication systems serve as definite media to carry out the learning process. One of the most oft-used terms after the pandemic is the term "new normal." The new normal in education is the increased use of online learning tools. The COVID-19 pandemic has triggered new ways of learning. All around the world, educational institutions are looking toward online learning platforms to continue with the process of educating students. The new normal now is a transformed concept of education with online learning at the core of this transformation. Today, digital learning has emerged as a necessary resource for students and schools all over the world. For many educational institutes, this is an entirely new way of education that they have had to adopt. Online learning is now applicable not just to learn academics but it also extends to learning extracurricular activities for students as well. In recent months, the demand for online learning has risen significantly, and it will continue doing so in the future.

As with most teaching methods, online learning also has its own set of positives and negatives. Decoding and understanding these positives and negatives will help institutes in creating strategies for more efficiently delivering the lessons, ensuring an uninterrupted learning journey for students.

What Are The Advantages Of Online Learning?

1. **Efficiency:** Online learning offers teachers an efficient way to deliver lessons to students. Online learning has a number of tools such as videos, PDFs, podcasts, and teachers can use all these tools as part of their lesson plans. By extending the lesson plan beyond traditional textbooks to include online resources, teachers are able to become more efficient educators.
2. **Accessibility of Time and Place:** Another advantage of online education is that it allows students to attend classes from any location of their choice. It also allows schools to reach out to a more extensive network of students, instead of being restricted by geographical boundaries. Additionally, online lectures can be recorded, archived, and shared for future reference. This allows students to access the learning material at a time of their comfort. Thus, online learning offers students the accessibility of time and place in education.
3. **Affordability:** Another advantage of online learning is reduced financial costs. Online education is far more affordable as compared to physical learning. This is because online learning eliminates the cost points of student transportation, student meals, and most importantly, real estate. Additionally, all the course or study materials are available online, thus creating a paperless learning environment which is more affordable, while also being beneficial to the environment.
4. **Improved Student Attendance:** Since online classes can be taken from home or location of choice, there are fewer chances of students missing out on lessons.
5. **Suits A Variety of Learning Styles:** Every student has a different learning journey and a different learning style. Some students are visual learners, while some students prefer to learn through audio. Similarly, some students thrive in the classroom, and other students are solo learners who get distracted by large groups. The online learning system, with its range of options and resources, can be personalized in many ways. It is the best way to create a perfect learning environment suited to the needs of each student.

What Are The Disadvantages Of Online Learning?

1. **Inability To Focus On Screens:** For many students, one of the biggest challenges of online learning is the struggle with focusing on the screen for long periods of time. With online learning, there is also a greater chance for students to be easily distracted by social media or other sites. Therefore, it is imperative for the teachers to keep their online classes crisp, engaging, and interactive to help students stay focused on the lesson.
2. **Technology Issues:** Another key challenge of online classes is internet connectivity. While internet penetration has grown in leaps and bounds over the past few years, in smaller cities and towns, a consistent connection with decent

speed is a problem. Without a consistent internet connection for students or teachers, there can be a lack of continuity in learning for the child. This is detrimental to the education process.

3. **Sense Of Isolation :** Students can learn a lot from being in the company of their peers. However, in an online class, there are minimal physical interactions between students and teachers. This often results in a sense of isolation for the students. In this situation, it is imperative that the school allow for other forms of communication between the students, peers, and teachers. This can include online messages, emails and video conferencing that will allow for face-to-face interaction and reduce the sense of isolation.
4. **Teacher Training:** Online learning requires teachers to have a basic understanding of using digital forms of learning. However, this is not the case always. Very often, teachers have a very basic understanding of technology. Sometimes, they don't even have the necessary resources and tools to conduct online classes. To combat this, it is important for schools to invest in training teachers with the latest technology updates so that they can conduct their online classes seamlessly.
5. **Manage Screen Time:** Many parents are concerned about the health hazards of having their children spend so many hours staring at a screen. This increase in screen time is one of the biggest concerns and disadvantages of online learning. Sometimes students also develop bad posture and other physical problems due to staying hunched in front of a screen.

Review of literature:1Ajman University, Ajman, UAE 2Al Balqaa Applied University, Jordan 3Ain-Shams University, Egypt 4Clemson University, USA, title of the research paper " Advantages and Disadvantages of Using e-Learning in University Education: Analyzing Students' Perspectives" The Electronic Journal of e-Learning Volume 19, Issue 3, 2021, Page No. 107-117. Concluded that Currently, higher education in United Arab Emirates is experiencing a major transformation, considering increased accessibility. Therefore, the study aims to identify the advantages and disadvantages of e-learning in university education in United Arab Emirates. A descriptive study design was used to randomly select students from Ajman university, who were enrolled in 2018/2019 academic year. A close-ended structured questionnaire was constructed to collect data from students. Frequencies and percentages were used to analyse the data collected. 81% students stated that e-learning provides scientific material in an interesting way. Similarly, 80% students have responded that e-learning increases the possibility of contact between students among themselves and between the students and the teacher. 73% students indicated that due to increasing social isolation, they spend more time in front of the technical means of social interaction account and face-to-face with others. 70% students have indicated that there is a presence of electronic illiteracy among parents, which reduces their ability to follow their children electronically.

II. Research Methodology

Data collected from secondary sources for my Online Learning: Advantages & Disadvantages research work. I have collected data from international journal research paper, articles and books also.

III. Conclusion

E-learning is an effective tool to transfer knowledge and it has the potential for overtaking the conventional teaching method. E-learning training help learners and instructors in educational environment. Students' needs are becoming priority for instructors and; thus, universities and colleges are implementing e-learning system in their own training programs. Through the study findings, it has been identified that e-learning has been advantageous to its users in many ways. One of the most dominant characteristics of e-learning is that it ensures ease of communication between teachers and students, and contributes in developing students' skills. It further contributes in providing scientific material to students in an interesting manner. In contrast to this, e-learner has developed negative influence on students as it promotes social isolation due to increase in screen time.

References

- [1] Ajman University, Ajman, UAE ,AlBalqaa Applied University, Jordan ,Ain-Shams University, Egypt 4Clemson University, USA, title of the research paper " Advantages and Disadvantages of Using e-Learning in University Education: Analyzing Students' Perspectives" The Electronic Journal of e-Learning Volume 19, Issue 3, 2021, Page No. 107-117.
- [2] <https://elearningindustry.com/advantages-and-disadvantages-online-learning>.
- [3] MIRJANA RADOVIĆ-MARKOVIĆ, title of the research paper "ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF E-LEARNING IN COMPARISON TO TRADITIONAL FORMS OF LEARNING, Annals of the University of Petroșani, Economics, 10(2), 2010, 289-298.
- [4] Tatyana Dalgaly ,title of the research paper Benefits and Drawbacks of Online Education, SLET-2020: International Scientific Conference on Innovative Approaches to the Application of Digital Technologies in Education, November 12-13, 2020, Stavropol, Russia.
- [5] <https://www.montgomerycollege.edu/academics/online-learning/distance/advantages-and-disadvantages-online-courses.html>.

About the Editors

Dr. Hemlata G. Dhage has been working as Professor in the Department of Commerce at Arts Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati (M.S.). She engaged in Higher Educational Teaching from last 21 years. She is published one book and 40 Research Papers in State, National and International Conferences in the Research Journals and 3 Chapters in the Book. She is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a National Service Scheme (NSS) Female Officer.

Mr. Sunil Rambhau Thorat is done Master Degree in Commerce from SGB Amravati University, Amravati and also PG Student of English. He is expertise in the area of Commerce and Secure Mobile Banking. He received 4 Awards "Best Innovative Student of the Year Award" in 2018 by Arts Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.), First Price Award in Research Paper Presentation (Poster) in the Conference of Buddhist Study Centre, SGB Amravati University, Amravati, District Level 1st Prize Award in the "A Research Convention Avishkar 2019" by SGB Amravati University, Amravati and "Best Researcher Award" by Shri. Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola(M.S.). He has published 9 research papers and 3 Book Chapter in National and International conferences and Research Journal. Apart from this he is a "Technical Expert" in the taking of Online Webinar, Conferences, Events, Seminars etc. and also he is a Motivator.

Dr. Sanjay P. Kale has been working as Professor at Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Walgoan since 1991. He published 4 books 'Cost and Management', 'Accounting', 'Financial Accounting', 'Company Accounts', 'Cost Accounting' and published 30 Research Papers in State, National and International Conferences and seminar in the Research Journals. He is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. From 2002 to 2007, he was the member of Account and Statistics Board and also the faculty member for this Board. He worked as chairman from 2008 to 2012 in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Again in 2017, he was elected as the member of Account and Statistics Board.

INSC International Publishers

ISBN: 978-93-93364-25-8

9 789393 364258

Online Education : Myths and Facts

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage
Mr. Sunil Rambhau Thorat
Dr. Sanjay Pandurang Kale

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers

Pushpagiri Complex, Beside SBI

Housing Board, K.M. Road

Chikkamagaluru, Karnataka

Tel.: +91-8861518868

E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

Contents

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1.	Challenges and Opportunities of Online Education in Higher Education It's Concern and Relevance -Dr. Yashovardhan G. Singh	1
2.	Effects of Online Education -Prof. Dr. Hemlata G. Dhage	11
✓ 3.	Online Learning: Advantages & Disadvantages -Prof. Dr. Sanjay P. Kale	15
		19
✓ 5.	The Impact of Online Learning on Learners' Education and Health -Dr. Sunil S. Kedar	31
6.	Significant Shortcomings of The Online Education System in The Present Indian Context -Dr. Mohammad Azeemuddin	42
7.	Online Education – Beyond The Myths And Facts -Dr. Sandip B. Dongare	54
8.	Challenges of Persian Language Teaching in The Current Online Education System -Asst. Prof. Sayyad Sajjad Sayyad Mushtaque	57
9.	Online Education to class not to Mass, a Digital Inequality a Review -Dr. Suresh D. Bansod	64
10.	Problems Faced by Students and Teachers in Online Education -Mr. Shubham Purushottam Dhonde	67
11.	An Assessment of The Implementation of Printed Modular Distance Learning in The New Normal Infanta -Leonardo F. Combalicer – Allan M. Penamora	72
12.	Impact of Online Courses on Education -Mangalavati G. Pandey	82

The Impact of Online Learning on Learners' Education and Health

Dr. Sunil S. Kedar

Associate Professor

Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya, Walgaon, Amravati.

Abstract

An unexpected outbreak of COVID-19 made everyone perplexed and forced all the stakeholders of the education system to explore the ways to overcome the barrier to compensate for academic losses of learners. The best remedy to resolve this problem was emerged as 'On line teaching-learning mode'. Need has arisen to study the accessibility and effectiveness of this method and also the impact on physical and psychological health of learners. The paper presents the findings of national level online survey in which 138 participants of different age groups participated. Analysis of responses revealed that learners' concentration got distracted due to disturbances like network accessibility and surrounding noise. Long-time handling of E-gadgets, lack of personal interaction with teachers and peers caused severe physical and psychological discomfort. The survey confirmed that though online teaching learning mode emerged as an option for traditional classroom teaching to keep educational system running during this adverse period of pandemic, it has got several limitations and adverse effects also. So this could be a temporary solution for time being to shoulder and fulfilment of academic responsibilities but would never be a permanent replacement of traditional mode of teaching -learning.

Keywords: COVID-19, on-line learning, learner's education, e-gadgets, physical and psychological health.

I. Introduction

The whole world is experiencing the consequences of COVID-19 pandemic situation. With the outbreak of the novel corona virus, all sectors of the society came to a standstill worldwide [Gonzalez et.al, 2020]. One of the fundamental pillars for society building is strong education system. Education is a process of disseminating knowledge and skill to produce researchers, academicians, professionals and entrepreneurs etc. Education society, also suffered a lot due to an unanticipated interruption in the conduction of prescribed curriculum. Large impact on education is being observed all over the world. The situation has created a challenge in front of Ministry of Education, UGC and even with the stakeholders such as governing bodies of schools, higher education institutes, teachers, students and parents to reframe and adopt the new education system. The reframed system should be more agile, flexible and resistant to such global crisis. Indian government is providing a platform to facilitate learning and also coming up with the solutions like revised academic calendar, new evaluation reforms etc. to make up for the loss of academic hours due to COVID-19 pandemic. Crisis has reinforced the entire education system to recalibrate its actions and delivery channels [Cathy, 2020]. Pandemic situation has enhanced the

role of remote working, e-learning, video streaming, etc. on a broad scale [Ebner et.al. 2020]. The learning mode has shifted from offline to online. This transition has impacted not only the teachers who have to adopt this new method but also the students who have to adjust to a new learning environment. Several recommendations have appeared to help teachers in the process of online instruction [García-Peñalvo et.al., 2020]. Since last twelve months this new mode has been adopted by educationalist, teachers, learners and parents. But really a need has arisen to study the accessibility and effectiveness of on-line learning methodology.

II. Literature Review

Paradigm Shift of Teaching-Learning modes: The traditional method of teaching is classroom teaching using chalk and black board has been described as a theoretical model for academic progression of South African students' from pre-entry to university level [Jama Mpho et.al.,2008]. Over the years change in the teaching-learning mode is seen due to advancement in the electronic technology. Moreover, stress was given on enhancing academic and social skills of learners.

Experimental, participative and ICT based teaching was emphasized by UGC for senior colleges since last decade. Benefits of integrating multimedia in the classroom, giving learners' the opportunity to communicate and share information, organize their ideas, and express opinions while preparing a project or conducting research through online experience was reported in[Alismail,2015]. The positive effects on academic performance and creativity was put up in [Banihashem and Kazem,2015; Manya et.al.,2018]. But still these methods were supportive to traditional black-board teaching till last 5-6 years. ICT based teaching was not accepted wholeheartedly as it was assumed that this system lacked the human element required in teaching-learning process [Jena, 2020]. However, with the rapid progress in technology and the advancement in learning systems, since last 5-6 years, it has been embraced by the masses. Major advantage of it is flexibility with respect to time and space. E-learning is a powerful tool which provides direct access to learners to get information and knowledge by themselves and enhance their creativity [Bao, 2020; Somayeh, 2016]. In e-learning, learner can access the content again and again till all their doubts and concepts get cleared.

During covid-19 pandemic situation, a paradigm shift in teaching-learning mode was observed and now online education has become a new normal. Stakeholders don't have any option other than adopting this new methodology. Online learning is termed as electronically supported learning that uses the Internet for teacher student interaction and for the delivery of prescribed educational curriculum and related class materials.

Impact of Online Learning: In recent months, many studies have been performed analysing the advantages and challenges of online learning. Some of them have reported positive impacts of online learning on flipped classroom [Tsai-Fa, 2020]. The necessity of the development of adequate tools is must for evaluation and self-

evaluation of learners in order to guarantee good performance in e-learning environments [Ozyurt&Ozyurt, 2015]. It has become more essential especially in the COVID-19 pandemic. Different stakeholders have their own experiences and are facing various problems with online learning mode. But most affected stakeholders are learners. Learners have to sit at one place with electronic gadgets working on internet connectivity for hours. They have to be attentive fully to grasp the knowledge delivered by the teachers. Literature survey shows that long-time use of electronic devices such as desktop computers, laptops, mobile phones etc. are harmful to one's physical and mental health [Hunt & Eisenberg, 2008; Vadim et.al, 2013]. Electromagnetic waves emitted during the use of E-gadgets affect the eyesight and damages organ. Internet addiction of teenagers has also been addressed and even suggested remedies to reduce the usage time of internet access [Ramane&Kottapalle, 2016]. However online learning mode have forced the learners to use the E-gadgets for hours irrespective of age. Due to weak interpersonal actions, alienation from real world etc. learners also face many psychological problems [Sahu, 2020]. Sudden change from traditional to digital education mode hassled to a kind of panic situation in stakeholders. In this perspective, the present paper studied the effect of online learning on learners' health and also tried to address the effectiveness of online learning mode.

Objective of the Study

1. Effectiveness of online teaching learning process
2. Effect of Online learning on learner's physical health
3. Effect of Online learning on learner's psychological health

III. Methodology

The research findings are based on quantitative analysis of an online survey-based study of 138 school and college students studying at various parts of India. The survey was carried out of main stakeholders i.e. parents and learners of various educational level from KG to UG. Focusing on the objectives a questionnaire was prepared for data collection. The parameters focussed were:

- Accessibility and durability of gadgets required for online classes
- Problems encountered during online lectures such as disturbance of surrounding, internet connectivity etc.
- Effect on physical health
- Effect on Psychological health
- Resources used for content delivery
- Grasping of contents delivered

The data was collected from total 138 students and parents from different states of India like Haryana, Madhya Pradesh, Chhattisgarh, Maharashtra, Karnataka and Tamil Nadu. The students of different age groups were selected for the survey. The figure 1 shows the number of wide range of percentage responses from pre-primary classes to degree students of different discipline. The figure 2 represents the gender

wise % responses (55% male while 45% female). Parents having different social background were considered. In the data analysis it was observed that 95% parents were from urban area, highly qualified and holding higher position at the workplace.

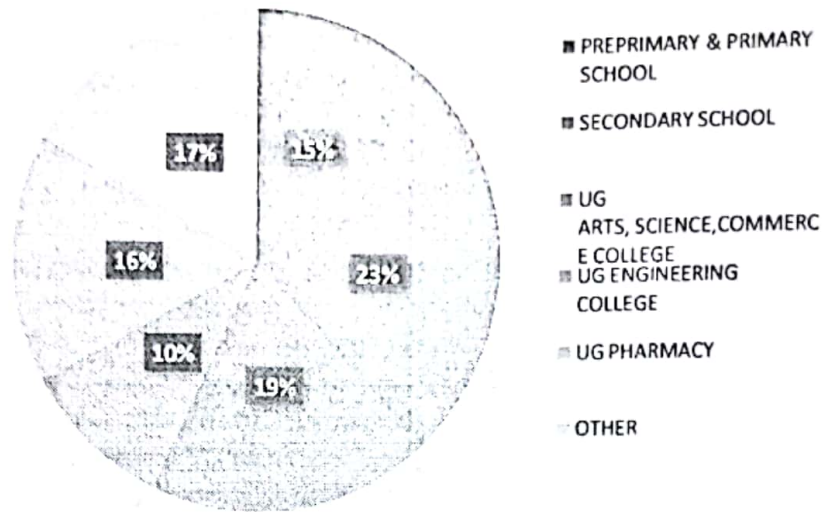

Figure 1: Range of responses

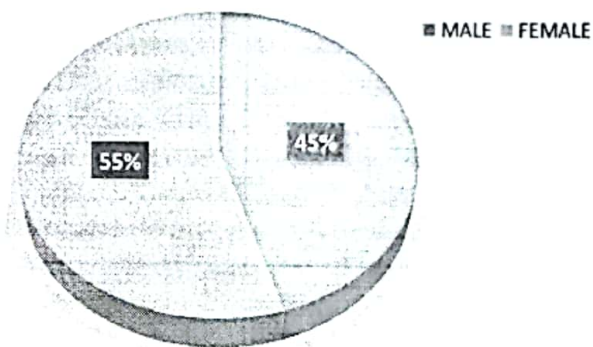

Figure 2: Gender wise % response

IV. Result and Discussion

The following table represents the findings of the survey.

Table 1: Analysis of Responses

Sr. no.	Question	Options	Response (%)	Findings	Interpretation
1	E-gadget used for online learning	Desktop	18.1	Almost $\frac{3}{4}$ learners i.e.(76%) are using mobiles and $\frac{1}{2}$ learners i.e.(50%) use laptops	Mobile phone has smallest screen size as compared to other E-gadgets. It increases the severity of computer vision syndrome problem.
		Laptop	49.3		
		Mobile phone	76.8		
		Tablet	7.2		
2	Daily exposure duration to the E-gadget	Less than 2 hours	26.3	Mostly daily usage duration is 2 to 4 hours	The time period of the use of E-gadget for teaching - learning is moderate
		2 to 4 hours	41.6		
		4 to 6 hours	19.0		
		6 to 8 hours	8.8		
		More than 8 hours	4.4		
3	Resources used for delivery of online lectures by teachers	PPTs	54.3	Teachers are smartly using all the available resources	In a very short span, the teachers have adopted the new system and effectively preparing own resources, using available resources for delivering the curriculum contents
		Live lecture	62.2		
		Available audio-video content	57.2		
		Other	5.6		
4	Is illustration of the topic clearly delivered by used resources?	Yes	87.7	Teachers are effectively delivering the content	Stakeholders are satisfied with the delivery methods of the teachers
		No	12.3		
5	Are the online lectures more comfortable and interesting than traditional class-room teaching?	Yes	29.0	Most of the stakeholders are not comfortable with online teaching	As online teaching is implemented suddenly without any prior training or experience, comfort zone of stakeholder's is less as compared to traditional class-room teaching.
		No	46.4		
		May be	24.6		
6	Is there any teacher-	Yes	18.8/19	Teacher-student	Use of virtual media for conduction of
		Rarely	31.9/36		

	student interaction during online lectures?	No	49.3/45	interaction is less	online teaching leads to less interaction.
7	Reasons for distractions during online lecture, if any	Poor internet connectivity	78.3	Almost all are facing lot of disturbances during lecture time	Distractions in the online lectures divert the attention of students from learning and affect the concentration.
		Family interactions	52.2		
		Visitors	19.6		
		Intervention by siblings	29.0		
		Social interaction in surrounding	27.5		
		Not at all	7.2		
8	Are learners conversant with handling of E-gadgets?	Yes	50.4	½ learners are used to the gadget while ¼ learners have never used it before.	Further analysis of responses reveals that the college students are conversant with E gadgets while school children are facing the problem.
		No	25.5		
		May be	24.1		
9	Does online learning putting children in isolation?	Strongly Disagree	17.4	Almost ½ respondents are afraid that children will face isolation	Virtual media restricts one-to-one interaction between peers and teachers. As human beings are social animals, lack of face to face interaction may put the learners in isolation.
		Disagree	5.1		
		Neutral	26.1		
		Agree	41.3		
		Strongly agree	10.1		
10	Is online learning helpful in holistic development of children?	Strongly Disagree	5.1	Mixed opinion is observed.	Majority can't comment on holistic development of learners at this early stage.
		Disagree	29.9		
		Neutral	42.3		
		Agree	21.9		
		Strongly agree	0.8		
11	Do learners face any computer vision syndrome?	Tiredness of eyes	55.8	More than 83% of learners are facing some or other ophthalmologic	The E device emits the electromagnetic light which causes the severe damage to the eyes. Due to
		Watering of eyes	26.1		
		Redness/	29.7		

		Dryness of eyes		al problems	continuous staring at screen mostly facing the computer vision syndrome problem.
		Blurring of vision	21.7		
		Double vision	5.8		
		All of above	21.7		
		Not at all	16.7		
12	Do learners experiencing any physical stress due to online lectures?	Headache	31.2	Physical stress is clearly seen	E devices cause severe effect to learner's health
		Backache	23.9		
		Neck pain	34.8		
		Shoulder pain	13		
		All of above	28		
		Not at all	23.9		
13	Is learner experiencing any psychological pressure?	Discomfort	26.1	Most are facing Psychological issues	The sudden unexpected stressful situation and changed delivery mode created psychological pressure amongst the stakeholders.
		Irritation	22.5		
		Fatigue	18.1		
		Sleeplessness	23.2		
		All of above	16.7		
		Not at all	27.5		
14	Is respondent happy with online learning system?	Yes	25.6	Only ¼ i.e. (25%) learners are happy with online learning system	Traditional classroom teaching accelerates the student's physical as well as mental progress. Online teaching-learning exactly lags here so stakeholders are not happy with this method.
		No	43.2		
		May be	31.2		
15	Should traditional class room learning be replaced by online teaching?	Yes	18.1	Stakeholders prefer class room teaching over online mode	Due to shortcomings of online learning, stakeholders prefer this method as a temporary solution. and not as a permanent replace classroom teaching
		No	64.5		
		May be	17.4		

V. Findings

A) Effectiveness of E learning: One of the fundamental objectives of the study was to study the effectiveness of online teaching-learning methodology.

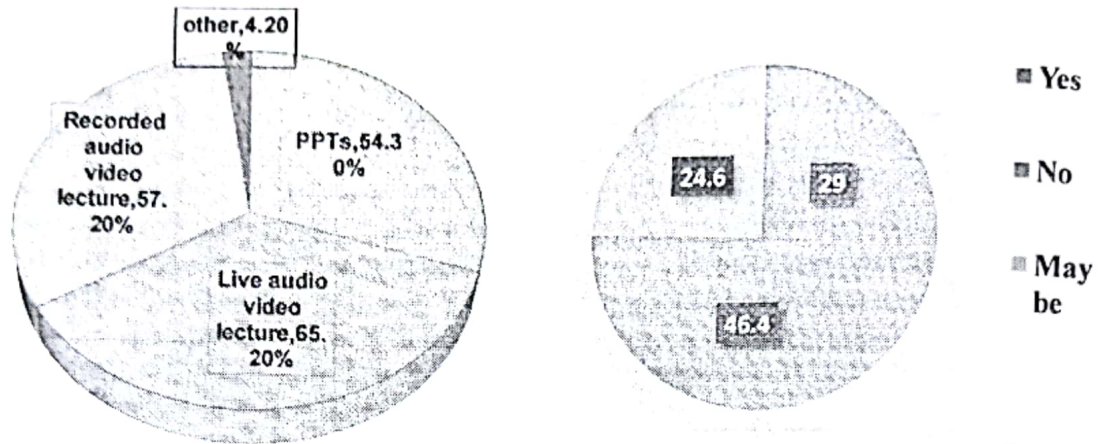

Figure 3: Proper illustration of topic

Figure 4: Effectiveness of E-lectures

In the era of technology, a lot of good quality e-resources are available easily. Teachers are trying their level best to deliver the curriculum in an effective manner either by using these resources or creating their own. Though stakeholders are satisfied with the illustrations of content, they are not willing to have it as a permanent teaching methodology. Major stakeholders of education system i.e. teachers, students and parents would like to continue with the conventional classroom teaching.

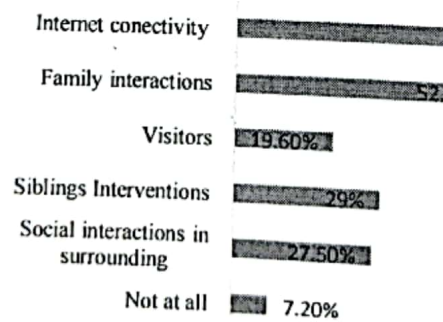

Figure 5: Interaction of teacher with students

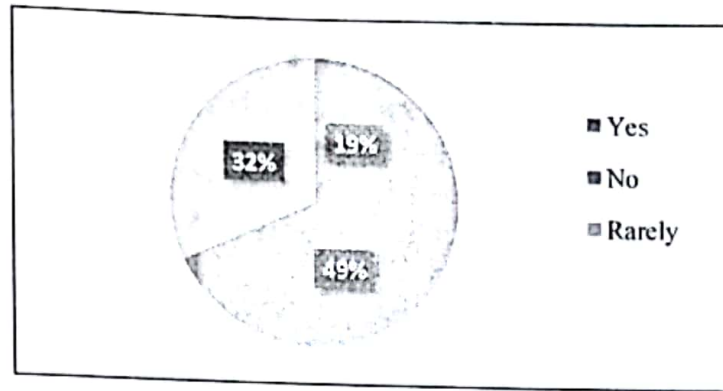

Figure 6: Occurrence of distractions

Online mode of teaching and learning is not as much effective as traditional teaching because of following reasons:

- Online learning demands E-gadgets and internet connectivity. Availability, accessibility, handling and affordability of these are the major issues of concern.
- Disturbances due to surroundings/loss of connectivity distract the learners' concentration.
- Lack of face to face communication between teacher and student.
- Lack of peer to peer communication.
- Education is more fruitful under the guidance and supervision of teachers for growing children and teenagers.
- Schools/Colleges are the miniature of our society which focuses on overall development of students through different academic, research, cultural and social outreach activities under the guidance/supervision of teachers.
- Teachers got short span for preparation and lack in online teaching experience.
- In traditional classroom learning important teaching tools are teachers' facial expressions, body language and voice. However, in online teaching, voice modulation becomes an important tool which should be used appropriately to slow down their speech to allow learners to capture key knowledge points.

B) Effect of Online learning on physical and psychological health of the students:

Another objective of effectiveness of online-learning was to study the effect of online learning on learner's health

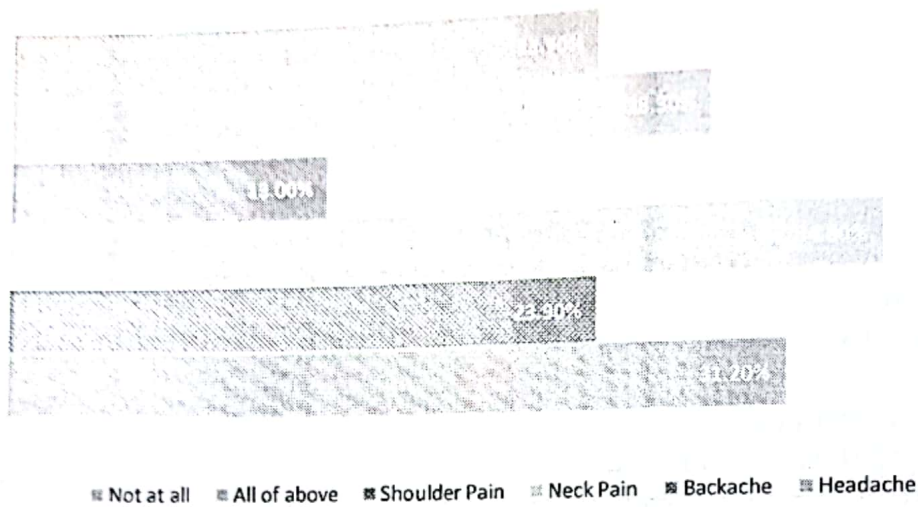

Figure 7: Physical stress during E-lectures

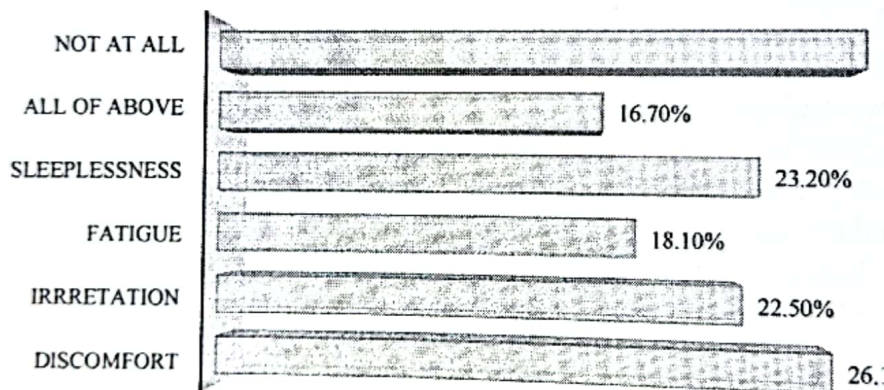

Figure 8: Psychological pressure experienced

It was found that in online mode prominent physical health issues like computer eye syndrome, headache, backache, shoulder pain and neck pain etc. were prominent. At the same time psychological pressures like discomfort, irritation, social animals, for the overall physical and mental growth social acquaintance is necessary. Thus health related issues along with isolation fear associated with online learning merely helpful to the holistic development of the learner. If it continues for a long, increased physical and psychological pressure is surely going to cause severe harm to the learner's health in near future.

VI. Conclusion

The unexpected outbreak of COVID-19 has made massive disruptive shift from traditional classroom learning to online learning in short span. Findings of survey showed that in spite of being flexible and comfortable methodology, online learning is less interesting and not much appreciated by stakeholders for various reasons. Moreover, the issues related to E-gadgets and internet connectivity interrupts the teaching-learning and thus productive time is wasted in resolving the related issues. Thus if online learning is to be continued for a long time then there is a need for revised standard SOP for conduction of online lectures. An elaborate teaching plan of complete online course along with teaching materials such as audio and video contents must be ready. The most important is learners' attitude towards learning should be changed. Online learning should be combined with the offline self-learning effectively. When learners are self-isolated at home, they must have self-discipline, suitable learning materials and good learning environments. Before COVID 19 pandemic, the role of parents in students learning had been minimal. But pandemic crisis has put the onus on parents to ensure that learning continues at home. More efforts are required to create passion for learning, way of thinking and study habits among the learner which would help them to grow with a better aptitude.

References

- [1] Alismail, H. A.(2015). 21st Century Standards and Curriculum: Current Research and Practice. *Journal of Education and Practice*, 6(6), 150-155.
- [2] Bao, W. (2020). COVID-19 and online teaching in higher education: A case study of Peking University. *Human Behaviour & Emerging Tech.* 2020(2), 113–115. Available: <https://doi.org/10.1002/hbc2.191>.
- [3] Banihashem&Seyyed, K. (2015). The effect of E-learning on student's creativity. *Scientific Information Database*, 5(4), 53-61.
- [4] Cathy Mae Toquero (2020). Challenges and Opportunities for Higher Education amid the COVID-19 Pandemic: The Philippine Context. *Pedagogical Research*, 5(4). e-ISSN: 2468-4929.
- [5] Ebner, M., Scho'n, S., Braun, C., Ebner, M., Grigoriadis, Y.& Haas, M. (2020). COVID-19 Epidemic as ELearning Boost? Chronological Development and Effects at an Austrian University against the Background of the Concept of "E-Learning Readiness". *Future Internet*,12(6).
- [6] Garcí'a-Peñalvo, F.J., Corell, A., Abella-Garcí'a, V. & Grande, M.(2020). Online Assessment in Higher Education in the Time of COVID-19. *Education in the Knowledge Society*. <https://doi.org/10.14201/eks.23013>.
- [7] Gonzalez, T., de la Rubia, MA., Hincz, K.P., Comas-Lopez, M., Subirats, L., & Fort, S. (2020). Influence of COVID-19 confinement on students' performance in higher education. *PLoS One*,15, (10),1-23.
- [8] Hunt, J. & Eisenberg, D. (2009). Mental Health Problems and Help-Seeking Behaviour among College Students. *Journal of Adolescent Health*, 46, 3-10. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2009.08.008>.
- [9] Jama Mpho P, Mabokang LE Mapesela, & Adriana A. Beylefeld, (2008). Theoretical perspectives on factors affecting the academic performance of students. *South African Journal of Higher Education*, 22(5) 992-1005.
- [10] Jena, P. K. (2020). Impact of pandemic COVID-19 on education in India. *International Journal of Current Research* 12(7), 12582-12586. ISSN: 0975-833X.
- [11] Manya Suresh, V., Vishnu Priya, & Gayathri R.(2018). Effect of e-learning on academic performance of undergraduate students, *Drug Invention Today*, Vol. 10, Issue 9, pp 1797-1800.
- [12] O' zyurt O' & O' zyurtH.(2015). Learning style based individualized adaptive e-learning environments: Content analysis of the articles published from 2005 to 2014. *Computers in Human Behaviour*, 52, 349–358. Available: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.06.020>.

About the Editors

Dr. Hemlata G. Dhage has been working as Professor in the Department of Commerce at Arts Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati (M.S.). She engaged in Higher Educational Teaching from last 21 years. She is published one book and 40 Research Papers in State, National and International Conferences in the Research Journals and 3 Chapters in the Book. She is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a National Service Scheme (NSS) Female Officer.

Mr. Sunil Rambhau Thorat is done Master Degree in Commerce from SGB Amravati University, Amravati and also PG Student of English. He is expertise in the area of Commerce and Secure Mobile Banking. He received 4 Awards "Best Innovative Student of the Year Award" in 2018 by Arts Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.), First Price Award in Research Paper Presentation (Poster) in the Conference of Buddhist Study Centre, SGB Amravati University, Amravati, District Level 1st Prize Award in the "A Research Convention Avishkar 2019" by SGB Amravati University, Amravati and "Best Researcher Award" by Shri. Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola(M.S.). He has published 9 research papers and 3 Book Chapter in National and International conferences and Research Journal. Apart from this he is a "Technical Expert" in the taking of Online Webinar, Conferences, Events, Seminars etc. and also he is a Motivator.

Dr. Sanjay P. Kale has been working as Professor at Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Jalgaon since 1991. He published 4 books 'Cost and Management', 'Accounting', 'Financial Accounting', 'Company Accounts', 'Cost Accounting' and published 30 Research Papers in State, National and International Conferences and seminar in the Research Journals. He is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. From 2002 to 2007, he was the member of Account and Statistics Board and also the faculty member for this Board. He worked as chairman from 2008 to 2012 in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Again in 2017, he was elected as the member of Account and Statistics Board.

INSC International Publishers

ISBN: 978-93-93364-25-8

9 789393 364258

Online Education : Myths and Facts

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage
Mr. Sunil Rambhau Thorat
Dr. Sanjay Pandurang Kale

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers

Pushpagiri Complex, Beside SBI

Housing Board, K.M. Road

Chikkamagaluru, Karnataka

Tel.: +91-8861518868

E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

40. Impact of Pandemic on Education System 227
-Dr. Nitin Wasudeo Deulkar
41. Online Learning : Advantages and Disadvantages 233
-Dr. Anil M. Tirkar
42. Online Education - A Boon of Technology 239
-Dr. Anil M. Katrojar
43. ऑनलाईन शिक्षण आज आणि उदय 242
-डॉ. दिनेश वामनराव निचित
44. ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीची आवश्यकता काळाची गरज 245
-प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे - डॉ. अतुल के. टेवरे
45. ऑनलाईन शिक्षण : फायदे, सहभाग व आव्हाने 248
-सहा. प्रा. नागोराववा. हंबर्डे
46. ऑनलाईन शिक्षणामध्ये ई-ग्रंथालयाचे योगदान 253
-डॉ. उमेश डी. बंड
47. ऑनलाईन शिक्षण : शारीरिक व मानसिक परिणाम 256
-डॉ. कल्याण डी. मालधुरे
48. कोव्हीड-१९ काळातील ऑनलाईन शिक्षणामधील आव्हाने व समस्या 260
-सहा. प्रा. विनायक आर. राठोड
49. ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे फायदे आणि तोटे 263
-डॉ. शंकर चव्हाण
50. आभासी शिक्षणाचे फायदे व तोटे 268
-प्रा. पुष्पा एन. बनकर
51. ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण समस्या 270
-प्रा. सौ. प्रिया खोरगडे
52. कोव्हीड-१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण पद्धती 272
-डॉ. माधुरी भटकर - डॉ. व्ही. एच. भटकर
53. ऑनलाईन शिक्षणाचे दृश्य, अदृश्य परिणाम : एक आढावा 276
-प्रा. अलका मनोहर तायडे

संशोधन पध्दती

संशोधकाने संशोधन कार्याकरीता संशोधनाच्या प्रायमरी तसेच दुयम पध्दतीचा वापर केलेला आहे. प्रायमरी पध्दतीमध्ये संशोधकाने प्रश्नावली तयार केल्यात या प्रश्नावलीच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्षात मुलाखती घेण्यात आल्यात तसेच दुयम पध्दतीमध्ये प्रकाशीत अप्रकाशीत साहित्याचा आधार घेवून माहितीचे संकलन करण्यात आले प्राप्त माहितीचे अर्थनिर्वचन व सारणीयन करून यथोचित ठिकाणी त्यांची मांडणी करण्यात आली.

न्यादर्श

संशोधन कार्याकरीता संशोधकाने प्रायमरी, माध्यमिक - उच्चमाध्यमिक, आणि वरिष्ठ महाविद्यालयातील महाविद्यालयातील अनुक्रमे १०० याप्रमाणे एकुण ३०० विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती घेवून त्यांच्याकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन केले प्राप्त माहितीच्या आधारे त्याचे सारणीयन व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

IV. संकलित माहितीचे सारणीयन व अर्थनिर्वचन

सारणी क्र.१ ऑनलाईन शिक्षण पध्दती योग्य आहे की अयोग्य

स्तर	न्यादर्श	ऑनलाईन शिक्षण पध्दती	
		योग्य	अयोग्य
प्रायमरी	100	18	82
माध्यमिक-उच्चमाध्यमिक	100	32	68
वरिष्ठ महाविद्यालय	100	48	52

वरील सारणी क्रं १ चे अध्ययन केले असता असे दिसून आले की , प्रायमरी विद्यार्थ्यांचे १०० न्यादर्श घेण्यात आलेत ज्यामध्ये प्रायमरी विद्यार्थ्यांचे ८२ प्रतिशत मते ऑनलाईन शिक्षण पध्दती अयोग्य आहे हेच प्रमाण वरिष्ठ महाविद्यालयाचे ५२ प्रतिशत विद्यार्थ्यांचे मते ऑनलाईन शिक्षण पध्दती अयोग्य आहेत.

सारणी क्रं.२ ऑनलाईन शिक्षणाकरीता सुविधा

स्तर	न्यादर्श	ऑनलाईन शिक्षणाकरीता सुविधा			
		इंटरनेट	मोबाईल	लॅपटॉप/संगणक	रेंज चा अभाव
प्रायमरी	100	08	12	01	84
माध्यमिक-उच्चमाध्यमिक	100	08	28	06	74
वरिष्ठ महाविद्यालय	100	25	62	18	75

वरील सारणी क्रं.२ चा अभ्यास केला असता असे दिसून आले की, या प्रश्नाच्या अनुशंगाने विद्यार्थ्यांच्या प्राप्त सोईसुविधांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. ज्यामध्ये प्रायमरी, माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक, तसेच वरिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांजवळ मोठयाप्रमाणात सुविधांचा अभाव असल्याचे दिसून येते ग्रामिण भागात तर मोठयाप्रमाणात इंटरनेट रेंजचा अभाव असल्याचे दिसून येते.

सारणी कं. ३ ऑनलाईन शिक्षणपध्दतीचे परिणाम

स्तर	न्यादर्श	ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचे परिणाम		
		डोळ्याचे व इतर आजार	शारिरीक आजार	लिहण्याची व वाचण्याची सवय
प्रायमरी	100	16	18	08
माध्यमिक-उच्चमाधमिक	100	32	28	22
वरिष्ट महाविद्यालय	100	64	36	24

वरील सारणी कं.३ चे अध्ययन केले असता असे दिसून आले की, यामध्ये विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचे काय परिणाम होतात याविषयीचा प्रश्न विचारण्यात आलेला होता. त्यानुसार प्रायमरी शिक्षण घेणारे विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणाचा वापर फार कमी करीत असल्याचे दिसून आले त्यामुळे त्यांना शारीरिक आजार, व्यायाम तसेच लिहण्याच्या व वाचण्याच्या त्रासाला फारसे सामोरे जावे लागत नाही. परंतु याउलट वरिष्ट महाविद्यालयातील विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणाचा वापर करीत असल्यामुळे त्यांना याप्रकारच्या त्रासाला अधिक सामोरे जावे लागत असल्याचे दिसून आले.

V. निष्कर्ष व शिफारशी

१. ऑनलाईन शिक्षण पध्दती ही विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने योग्य नाही.
२. ऑनलाईन शिक्षण प्राप्त करण्या करीता विद्यार्थ्यांजवळ मोठयाप्रमाणात सुविधांचा अभाव असल्याचे दिसून आले
३. ऑनलाईन शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांना शारीरिक व मानसिक आजारांला मोठयाप्रमाणात सामोरे जावे लागले
४. ऑनलाईन शिक्षणामुळे लिहण्याची तसेच वाचण्याची संवय कमी होत असल्याचे दिसून आले
५. ग्रामिण भागात इंटरनेटच्या सुविधा तसेच रेंज नसल्याचे दिसून आले
६. प्रायमरी विद्यार्थी वरिष्ट महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे तुलनेने ऑनलाईन शिक्षणप्रणालीचा कमी प्रमाणात वापर करीत असल्याचे दिसून आले.
७. ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीपेक्षा ऑफलाईन शिक्षण प्रणालीचा वापर करणे योग्य आहे असे संशोधकास वाटते
८. ऑफलाईन शिक्षणाकरीता अधिक सुविधा निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

- [1] www.orfonline.org
- [2] <https://dailymarathinews.com>digit>
- [3] <http://marathimitra.in>online.education>
- [4] <http://www.bbc.com>marathi>in>

About the Editors

Dr. Hemlata G. Dhage has been working as Professor in the Department of Commerce at Arts Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati (M.S.). She engaged in Higher Educational Teaching from last 21 years. She is published one book and 40 Research Papers in State, National and International Conferences in the Research Journals and 3 Chapters in the Book. She is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a National Service Scheme (NSS) Female Officer.

Mr. Sunil Rambhau Thorat is done Master Degree in Commerce from SGB Amravati University, Amravati and also PG Student of English. He is expertise in the area of Commerce and Secure Mobile Banking. He received 4 Awards "Best Innovative Student of the Year Award" in 2018 by Arts Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.), First Price Award in Research Paper Presentation (Poster) in the Conference of Buddhist Study Centre, SGB Amravati University, Amravati, District Level 1st Prize Award in the "A Research Convention Avishkar 2019" by SGB Amravati University, Amravati and "Best Researcher Award" by Shri. Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola(M.S.). He has published 9 research papers and 3 Book Chapter in National and International conferences and Research Journal. Apart from this he is a "Technical Expert" in the taking of Online Webinar, Conferences, Events, Seminars etc. and also he is a Motivator.

Dr. Sanjay P. Kale has been working as Professor at Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Walgoan since 1991. He published 4 books 'Cost and Management', 'Accounting', 'Financial Accounting', 'Company Accounts', 'Cost Accounting' and published 30 Research Papers in State, National and International Conferences and seminar in the Research Journals. He is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. From 2002 to 2007, he was the member of Account and Statistics Board and also the faculty member for this Board. He worked as chairman from 2008 to 2012 in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Again in 2017, he was elected as the member of Account and Statistics Board.

INSC International Publishers

Online Education : Myths and Facts

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage
Mr. Sunil Rambhau Thorat
Dr. Sanjay Pandurang Kale

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers

Pushpagiri Complex, Beside SBI

Housing Board, K.M. Road

Chikkamagaluru, Karnataka

Tel.: +91-8861518868

E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

40.	Impact of Pandemic on Education System -Dr. Nitin Wasudeo Deulkar	227
41.	Online Learning : Advantages and Disadvantages -Dr. Anil M. Tirkar	233
42.	Online Education - A Boon of Technology -Dr. Anil M. Katrojwar	239
43.	ऑनलाईन शिक्षण आज आणि उदया -डॉ. दिनेश वामनराव निचिते	242
44.	ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीची आवश्यकता काळाची गरज -प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे - डॉ. अतुल के. टेवरे	245
45.	ऑनलाईन शिक्षण : फायदे, सहभाग व आव्हाने -सहा. प्रा. नागोराववा. हंबर्डे	248
46.	ऑनलाईन शिक्षणामध्ये ई-ग्रंथालयाचे योगदान -डॉ. उमेश डी. बंड	253
47.	ऑनलाईन शिक्षण : शारीरिक व मानसिक परिणाम -डॉ. कल्याण डी. मालधुरे	256
48.	कोव्हीड-१९ काळातील ऑनलाईन शिक्षणामधील आव्हाने व समस्या -सहा. प्रा. विनायक आर. राठोड	260
49.	ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे फायदे आणि तोटे -डॉ. शंकर चव्हाण	263
50.	आभासी शिक्षणाचे फायदे व तोटे -प्रा. पुष्पा एन. बनकर	268
51.	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण समस्या -प्रा. सौ. प्रिया खोरगडे	270
52.	कोव्हीड-१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण पद्धती -डॉ. माधुरी भटकर - डॉ. व्ही. एच. भटकर	272
53.	ऑनलाईन शिक्षणाचे दृ'य, अदृ'य परिणाम : एक आढावा -प्रा. अलका मनोहर तायडे	276

ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे फायदे आणि तोटे

प्रा. डॉ. शंकर चव्हाण

संत गाडगे महाराज महाविद्यालय,
वलगांव, जि. अमरावती

I. प्रस्तावना

आपल्या देशात एक काळ होता जेव्हा पालक आपल्या मुलांना शिक्षण आणि चांगले संस्कार देण्यासाठी गुरुकुलमध्ये पाठवत होते. लहानपणापासून तर 24 वर्षांच्या व्याप्यत विद्यार्थी गुरुकुलमध्ये शिक्षण घेत होते. गुरुकुल पद्धतीमध्ये पुस्तकी अभ्यासासोबत आध्यात्मिक संस्कार आणि शस्त्र चालविण्याचे प्रशिक्षण देखील दिले जात होते. शिक्षणाच्या या प्रक्रियेला गुरुकुल पद्धती असे म्हटले जाते. नंतरच्या काळात आधुनिक प्रगती झाली. शिक्षणाच्या पद्धती बदलून इंग्रजी शाळा व महाविद्यालये देशात आली. आज देशातील सर्वच विद्यार्थी या शाळांमध्ये शिकत आहेत आणि गुरुकुल पद्धती नाहीशी झाली आहे. परंतु मागील दहा वर्षात झालेल्या इंटरनेट क्रांतीमुळे देशात डिजिटल शिक्षणाची सुरुवात झाली आहे. यातच भर म्हणजे मागील दोन वर्षात आलेली जागतिक महामारी कोविड-19 होय. या दोन वर्षात देशातील ऑनलाईन शिक्षण मोठ्या प्रमाणात वाढले. आज शिक्षण हे आपल्या जीवनातील मुलभूत गरजांपैकी एक आहे. देशातील प्रत्येक नागरिकाला गुणवत्तायुक्त शिक्षण मिळणे हा त्यांचा मुलभूत अधिकार आहे. कारण चांगल्या शिक्षणाच्या बळावरच योग्य करिअर निवडले जाऊ शकते. आपल्या देशात अनेक वर्षांपासून वेगवेगळ्या पद्धतीने शिक्षण दिले जात आहे. परंतु देशाच्या स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शिक्षण क्षेत्रात क्रांतीकारी बदल झालेले आहे. देशातील परंपरागत शिक्षणाने आधुनिक रूप घेतले आहे. वर्तमानकाळात ई-शिक्षण अर्थात ऑनलाईन शिक्षण भारतासह जगभरात लोकप्रिय झालेले आहेत. ऑनलाईन शिक्षण एक अशी प्रणाली आहे ज्यात शिक्षक इंटरनेटचा वापर करून देशातील किंवा विदेशातील शिक्षण विद्यार्थी घर बसल्या घेऊ शकतात.

जगभरात पसरलेल्या कोवीड-19 या महामारीमुळे देशासमोर अनेक संकटे निर्माण झाली आहे. लॉकडाऊन आणि कर्फ्युमुळे घरातून बाहेर निघून शिक्षण प्राप्त करणे कठीण झाले आहे. अशा काळात देशातील विविध शाळांमधील शिक्षकांनी ऑनलाईन माध्यमाने विद्यार्थ्यांना शिकविणे सुरु केले. शाळांमधील विद्यार्थ्यांना

तसेच महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना स्काईप, व्हाटसअप, झूम व्हिडीओ इत्यादी माध्यमातून तसेच प्रसिद्ध मोबाईल ॲप इत्यादींच्या मदतीने ऑनलाईन शिक्षण दिले जात आहे. ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीमध्ये विद्यार्थी आपआपल्या घरी बसून लॅपटॉप किंवा मोबाईलच्या सहाय्याने शिक्षण घेत आहेत. ऑनलाईन शिक्षणाला आधुनिक शिक्षणाचे नवीन स्वरूप म्हटले जाऊ शकते. ज्यात विद्यार्थ्यांना लांब प्रवास करून शाळेत फळ्यासमोर बसण्याऐवजी घरबसल्या लॅपटॉप तसेच मोबाईलवरून शिक्षकांशी संपर्क करता येतो. ऑनलाईन शिक्षणासाठी आवश्यकता एवढीच आहे की विद्यार्थ्यांकडे चांगले इंटरनेट कनेक्शन, मोबाईल, संगणक किंवा लॅपटॉप असावयास पाहिजे.

आज शाळा, महाविद्यालय तसेच स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी कोचिंगसाठी घराबाहेर न जाता घरीच राहून निश्चितपणे शिक्षण घेऊ शकतात. ऑनलाईन शिक्षणामुळे दूर शाळा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लागणारा प्रवासाचा खर्च आणि वेळ वाचतो. विदेशात शिकण्याची इच्छा असूनही आर्थिक परिस्थिती बिकट असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणामुळे विदेशातील शिक्षण घरबसल्या मिळू शकते. ऑनलाईन शिक्षणात आपण आपल्या वेळेनुसार योग्य वेळ निवडून शिक्षण किंवा लेक्चर करू शकतात. कोविड-19 या महामारीच्या काळात विद्यार्थ्यांचे नुकसान होऊ नये म्हणून अनेक शैक्षणिक संस्थांनी ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा पर्याय स्वीकारला. अचानक झालेल्या शिक्षण प्रणालीच्या बदलामुळे पालक आणि मुले गोंधळून गेली. परंतु विद्यार्थ्यांनी हळूहळू सराव करून ऑनलाईन या पद्धतीला आपलंसं केलं. ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वेळेत आणि विशेषतः विनामुल्य अभ्यास करण्याची संधी प्राप्त होते. अनेक क्षेत्रांचा अभ्यास करण्याचा आणि आत्मप्रेरणा पातळी वाढवण्याचा हा एक उत्तम मार्ग आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचा अभ्यास करणे.
2. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विभिन्न क्षेत्रावर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास करणे.
3. ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचा यशापयशाचा अभ्यास करणे.
4. भारतातील माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानात (ICT) ऑनलाईन शिक्षणाचे योगदान अभ्यासणे.
5. ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीतील अडचणी जाणून घेऊन त्यावर उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती :-

सदरू विषयाचे अध्ययन करण्याकरिता संशोधकाने संशोधनासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेतलेला आहे. यामध्ये ऑनलाईन शिक्षण पद्धती संदर्भात प्रकाशित लेख, वृत्तपत्रांमधील प्रसिद्ध माहिती व इंटरनेटवरून मिळालेली माहिती यांचा समावेश आहे.

ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे फायदे :-

ऑनलाईन शिक्षणाला आधुनिक शिक्षणाचे नवीन स्वरूप म्हटले जाते. ज्यात विद्यार्थ्यांना लांब प्रवास करून शाळेत फळ्यासमोर बसण्याऐवजी घरबसल्या मोबाईलवरून शिक्षकांशी संपर्क करता येतो. ऑनलाईन शिक्षणासाठी आवश्यकता एवढीच आहे की, विद्यार्थ्यांकडे चांगले इंटरनेट कनेक्शन आणि स्मार्ट मोबाईल असणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्थांच्या गरजा किंवा प्रशिकांच्या तुलनेत डिजिटल युगातील ज्ञान प्रभाविपणे ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून कमीत कमी प्रयत्नात कमीत कमी वेळात उद्दिष्टे साध्य करता येतात.

अध्यापनाच्या संपूर्ण प्रक्रियेत प्रगत तंत्रज्ञान स्विकारणे प्रशिक्षकांसाठी महत्त्वाचे आहे. म्हणून शिक्षणामध्ये माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) हे देखील लक्षात आले आहे की, ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमधील संवाद वाढवते आणि प्रशिक्षक अर्धवेळ आणि पूर्णवेळ विद्यार्थी निवडलेल्या ऑनलाईन पदवी अभ्यासक्रमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होऊ शकतात. कोविड-19 च्या महामारीमुळे जगभरातील सर्व व्यवहार, शिक्षण ठप्प झाले आहेत. संपूर्ण देशाला विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अशा परिस्थितीमध्ये विद्यार्थ्यांना घराच्या बाहेर निघणे अशक्य झाले होते. या काळामध्ये देशातील विविध शाळांमधील शिक्षकांनी ऑनलाईन शिक्षण पद्धती सुरु करण्याची योजना केली. ऑनलाईन माध्यमाने विद्यार्थ्यांना शिकविणे सुरु केले. स्काईप, व्हाटसअप, झूम व्हिडीओ, गुगल मीट इत्यादी माध्यमातून मोबाईलमध्ये प्रसिद्ध अॅपद्वारे विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण दिले जात आहे. कोरोना महामारी काळामध्ये शाळेतील तसेच महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून शिकविण्याचे काम करण्यात आले. त्याचप्रकारे महाविद्यालयीन विद्यापीठीय परीक्षा सुद्धा ऑनलाईन माध्यमातून घेण्यात आल्या. त्यामुळे कोरोना

काळामध्ये ऑनलाईन शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांना फार उपयुक्त राहली. जर कोरोना काळात ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला नसता तर शाळेतील तसेच महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहिले असते.

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे

ऑनलाईन शिक्षणाचे जितके फायदे आहेत तितकेच तोटे देखील आहे. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना पाहिजे तसे ज्ञान मिळत नाही. एवढेच नसून ग्रामीण भागामध्ये इंटरनेटची योग्य सुविधा नसल्यामुळे अशा भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेणे अशक्य झाले आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात ऑनलाईन शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना योग्य नेटवर्क मिळत नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांना व्यवस्थीत आवाज न येणे, चित्र व्यवस्थीत न दिसणे अशा समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तपणा राहत नाही. तसेच विद्यार्थी अभ्यासाकडे योग्य लक्ष देतात कि नाही हे शिक्षकांना बघणे शक्य नाही. त्यामुळे विद्यार्थी भ्रमीत होतात. कित्येकदा तर विद्यार्थी तास चालू असताना खेळ खेळणे, जेवण करणे असे कृत्य करताना पाहायला मिळतात. मोबाईल, लॅपटॉपसमोर कित्येक तास ऑनलाईन अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यावर ताण निर्माण होत आहे यामधून डोळ्यांचे विकार यासारख्या समस्या समोर येत आहे. व्यवहारीक अनुभव आणि प्रात्यक्षिके ही शिक्षणाच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाची आहेत. ऑनलाईन शिक्षणात जास्त करून प्रात्यक्षिकांचा अभाव दिसून येतो. या शिक्षणात निमेटेड व्हिडीओचा उपयोग केला जातो. शाळेत विद्यार्थी भौतिक वस्तूंचे निरीक्षण करून अभ्यास करतात. हा प्रात्यक्षिक स्पर्श त्यांना अभ्यासाविषयी आवड निर्माण करतो. परंतु ऑनलाईन शिक्षणात याची कमतरता भासते. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह निर्माण होत नाही. याशिवाय तासनतास मोबाईल समोर बसून विद्यार्थ्यांना मानसिक आणि शारीरिक त्रास निर्माण होतात. डोकेदुखी, डोळ्यात आग होणे व थकवा येणे यासारख्या शारीरिक समस्या निर्माण होतात. तसेच ऑनलाईन शिक्षणामुळे चिडचिडपणा यासारख्या मानसिक समस्या निर्माण होतात.

II. निष्कर्ष

कोविड-19 या महामारीच्या काळामध्ये विद्यार्थ्यांना जवळपास एक ते दोन वर्षे घराबाहेर पडणे शक्य नव्हते. या काळात शाळा, महाविद्यालय बंद होती. अशा

परिस्थितीमध्ये विद्यार्थ्यांना शिक्षणापासून वंचित राहावे होते. परंतु ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना घर बसल्या शिक्षण घेता आले. त्याचप्रकारे महाविद्यालयीन विद्यापीठाच्या परीक्षा सुद्धा ऑनलाईन शिक्षणामुळे शक्य झाल्या. आज ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांना शाळा, महाविद्यालय तसेच स्पर्धा परीक्षांची तयारी करण्यासाठी कोचिंगसाठी घराबाहेर न जाता घरीच बसून शिक्षण घेता येतात. ऑनलाईन शिक्षणाला आधुनिक शिक्षणाचे नवीन स्वरूप म्हटले जाते.

ऑनलाईन शिक्षणाचे जितके फायदे आहे तितकेच तोटे देखील आहेत. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना पाहिजे तसे ज्ञान मिळत नाही. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाकरिता अनेक अडचणी निर्माण होतात. जसे इंटरनेटच्या सोई उपलब्ध नसणे. नेटवर्कची समस्या असल्यामुळे व्यवस्थित आवाज न येणे, चित्र व्यवस्थित न दिसणे, ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तपणा राहत नाही. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांकडे स्मार्ट फोन घेण्याची ऐपत राहत नाही. त्यामुळे बरेच विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणापासून वंचित राहतात.

संदर्भसूची

- [1] <https://www.loksatta.com>
- [2] वृत्तपत्रे, प्रसार माध्यम बातम्यातील घेतलेली माहिती
- [3] www.loksatta.com

About the Editors

Dr. Hemlata G. Dhage has been working as Professor in the Department of Commerce at Arts Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati (M.S.). She engaged in Higher Educational Teaching from last 21 years. She is published one book and 40 Research Papers in State, National and International Conferences in the Research Journals and 3 Chapters in the Book. She is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a National Service Scheme (NSS) Female Officer.

Mr. Sunil Rambhau Thorat is done Master Degree in Commerce from SGB Amravati University, Amravati and also PG Student of English. He is expertise in the area of Commerce and Secure Mobile Banking. He received 4 Awards "Best Innovative Student of the Year Award" in 2018 by Arts Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.), First Price Award in Research Paper Presentation (Poster) in the Conference of Buddhist Study Centre, SGB Amravati University, Amravati, District Level 1st Prize Award in the "A Research Convention Avishkar 2019" by SGB Amravati University, Amravati and "Best Researcher Award" by Shri. Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola(M.S.). He has published 9 research papers and 3 Book Chapter in National and International conferences and Research Journal. Apart from this he is a "Technical Expert" in the taking of Online Webinar, Conferences, Events, Seminars etc. and also he is a Motivator.

Dr. Sanjay P. Kale has been working as Professor at Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Walgoan since 1991. He published 4 books 'Cost and Management', 'Accounting', 'Financial Accounting', 'Company Accounts', 'Cost Accounting' and published 30 Research Papers in State, National and International Conferences and seminar in the Research Journals. He is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. From 2002 to 2007, he was the member of Account and Statistics Board and also the faculty member for this Board. He worked as chairman from 2008 to 2012 in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Again in 2017, he was elected as the member of Account and Statistics Board.

INSC International Publishers

Online Education : Myths and Facts

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage
Mr. Sunil Rambhau Thorat
Dr. Sanjay Pandurang Kale

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers

Pushpagiri Complex, Beside SBI

Housing Board, K.M. Road

Chikkamagaluru, Karnataka

Tel.: +91-8861518868

E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

40.	Impact of Pandemic on Education System -Dr. Nitin Wasudeo Deulkar	227
41.	Online Learning : Advantages and Disadvantages -Dr. Anil M. Tirkar	233
42.	Online Education - A Boon of Technology -Dr. Anil M. Katrojwar	239
43.	ऑनलाईन शिक्षण आज आणि उदया -डॉ. दिनेश वामनराव निधिते	242
44.	ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीची आवश्यकता काळाची गरज -प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे - डॉ. अतुल के. टेवरे	245
45.	ऑनलाईन शिक्षण : फायदे, सहभाग व आव्हाने -सहा. प्रा. नागोराववा. हंबर्डे	248
46.	ऑनलाईन शिक्षणामध्ये ई-ग्रंथालयाचे योगदान -डॉ. उमेश डी. बंड	253
47.	ऑनलाईन शिक्षण : शारीरिक व मानसिक परिणाम -डॉ. कल्याण डी. मालधुरे	256
48.	कोव्हीड-१९ काळातील ऑनलाईन शिक्षणामधील आव्हाने व समस्या -सहा. प्रा. विनायक आर. राठोड	260
49.	ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे फायदे आणि तोटे -डॉ. शंकर चव्हाण	263
50.	आमासी शिक्षणाचे फायदे व तोटे -प्रा. पुष्पा एन. बनकर	268
51.	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण समस्या -प्रा. सौ. प्रिया खोरगडे	270
52.	कोव्हीड-१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण पद्धती -डॉ. माधुरी भटकर - डॉ. व्ही. एच. भटकर	272
53.	ऑनलाईन शिक्षणाचे दृ'य, अदृ'य परिणाम : एक आढावा -प्रा. अलका मनोहर तायडे	276

आभासी शिक्षणाचे फायदे व तोटे

प्रा. पुष्पा एन. बनकर

संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वलगाव, ता.जि. अमरावती.
चनीचंदईदांत / हउंपसण्ववउ

I. प्रस्तावना

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, ऑनलाईन व डिजिटल शिक्षण प्रणाली अस्तीत्वात आली. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा वापर सुनिश्चित करणे नवीन परिस्थिती आणि वास्तविकतेसाठी नवीन उपक्रमाची आवश्यकता आहे. महामारी आणि साथीच्या रोगात अलीकडच्या काळात झालेल्या वाढीमुळे जेव्हा कुठेही पारंपारिक आणि वैयक्तिक शिक्षण पद्धती शक्य नव्हती तेव्हा दर्जेदार शिक्षणाच्या पर्यायी माध्यमांसह आपण तयार असणे आवश्यक आहे. या संदर्भात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे तंत्रज्ञानाचे संभाव्य धोके आणि धोके ओळखून त्याचे फायदे मिळवण्याचे कसे हे ठरवण्यासाठी काळजीपूर्वक डिझाइन केलेले आहेत.

1. तंत्रज्ञान आधारित हस्तक्षेपावर केंद्र आणि राज्य सरकारी संस्थांना स्वतंत्र पुरावाआधारीन सल्ला प्रदान करणे.
2. शैक्षणिक तंत्रज्ञानामध्ये बौद्धिक आणि संस्थात्मक क्षमता निर्माण करणे.
3. या क्षेत्रातील धोरणात्मक कल्पना करणे व
4. संशोधन आणि नवोपक्रमासाठी नवीन दिशा स्पष्ट करणे.

शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने बदलत असलेल्या क्षेत्रात संबंधित राहण्यासाठी नवीन शैक्षणिक तंत्रज्ञान, नवीन कल्पना अस्तित्वात आल्या.

ऑनलाईन शिक्षणामुळे अध्यापन-शिक्षण आणि मूल्यमापन प्रक्रिया सुधारते आणि शैक्षणिक नियोजन, व्यवस्थापन आणि प्रशासन सुव्यवस्थित करणे. प्रवेश, उपस्थिती, मूल्यमापन इत्यादींशी संबंधित प्रक्रियांवर भर दिला गेला. वरील सर्व उद्देशासाठी विविध प्रकारचे शैक्षणिक सॉफ्टवेअर विकसित केले गेले. आजच्या युगात इंटरनेट सारख्या सुविधा सर्व घरात सहज उपलब्ध आहेत. कोविड-19 या आपतकालीन परिस्थितीत ऑनलाईन शिक्षण उपयोगात येत आहे. आज ऑनलाईन शिक्षण सर्वत्र अधिक लोकप्रिय झाले आहे. ऑनलाईन शिक्षण हे असे माध्यम आहे ज्याद्वारे देशातील आणि जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यातून शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन संपर्क साधू शकते.

शिक्षक स्काईप, झुम इ. द्वारे व्हिडिओ कॉल करतात आणि मुले लॅपटॉप किंवा संगणकावर शिक्षकांना पाहू आणि ऐकू शकतात. शिक्षक मुलांना शिकवण्यासाठी आपल्या संगणकावरील स्क्रीन शेअर करतात. जेणेकरून मुलांना उत्तमप्रकारे समजू शकेल. लॉकडाऊनच्या काळात जिथे सर्व शिक्षण केंद्रे बंद आहेत तिथे ऑनलाईन शिक्षणामुळे आज मुल घरबसल्या शिकू शकत आहेत. आज जगभरातील मुले ऑनलाईन शिक्षणद्वारे सहजपणे अभ्यास करण्यास सक्षम आहेत. ऑनलाईन शिक्षण मिळवण्यासाठी चांगल्या आणि जलद इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची आवश्यकता असते. आजच्या या कोरोनाच्या परिस्थितीत मुले शाळा व महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण घेऊ शकत नाहीत परंतु ऑनलाईन शिक्षणामुळे मार्ग सोपा झाला आहे.

ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे आपण जे शिक्षण आपल्या शिक्षकांकडून ब्लॅकबोर्ड आणि पुस्तकांच्या माध्यमातून शाळा किंवा महाविद्यालयाच्या वर्गात मिळवत होते तेच शिक्षण आज आपण संगणक, मोबाईल आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून घरी बसल्या-बसल्या प्राप्त करतो. यालाच ऑनलाईन शिक्षण म्हणतात. कोरोना कालावधीत लॉकडाऊन लागले होते आणि म्हणून सर्व शाळा आणि महाविद्यालय बंद होते. तर या परिस्थितीत ऑनलाईन शिक्षणाची खूप गरज वाढली. ऑनलाईन शिक्षणासाठी तुम्हाला फक्त मोबाईल किंवा संगणक आणि इंटरनेट कनेक्शनची गरज असते. आणि ऑनलाईन लेक्चरसाठी झुम किंवा गुगलमीट असे ॲप्स वापरले जातात.

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे

1. ऑफलाईन शिक्षणासाठी शाळा आणि महाविद्यालयात जाणे आवश्यक आहे. दररोज घराबाहेर जाण्यात वेळ, उर्जा आणि पैशाचे नुकसान देखील होते. घरी ऑनलाईन शिक्षण मिळवल्याने संसाधनांचा खर्च वाचतो आणि वेळ व शक्तीही वाचते.
2. जर ऑनलाईन वर्गाच्यावेळी विद्यार्थ्यांना एखादा मुद्दा स्पष्टपणे समजला नसेल तर तो शिक्षकांना पुन्हा तो मुद्दा शिकवा असे सांगू शकतो. याशिवाय विद्यार्थ्यांना कोणताही टॉपिक जर समजला नसेल तर तो रेकॉर्ड केलेले लेक्चरर्स पुन्हा पाहू शकतो.
3. ऑनलाईन शिक्षणाचा सर्वात मोठा फायदा हा आहे की, विद्यार्थी देशातील व परदेशातील कोणत्याही संस्थेचे शिक्षण मिळवू शकते.
4. आपल्या अभ्यासक्रमातून काही गोष्टी समजल्या नाहीत अशा परिस्थितीत गुगलवर आम्ही सोप्या भाषेत शोधून या गोष्टी पाहू शकतो.
5. ऑनलाईन शिक्षणाद्वारेच विद्यार्थ्यांनाच घरीच अभ्यास पूर्ण केला जाऊ शकतो. घरातच शिक्षण मिळवून ती कोरोनाच्या धोक्यातूनही वाचली आणि शाळा व महाविद्यालयात जाण्याचा त्रास व खर्च वाचला.
6. ऑनलाईन क्लासमध्ये कोरोना व्हायरसचा धोका नसतो.
7. शहरात मिळणारे दर्जेदार शिक्षण गावातील मुलांना देखील मिळत आहे.
8. ऑनलाईन शिक्षणामुळे मुलांना अभ्यासात आवड निर्माण होत आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे

1. ऑनलाईन शिक्षणाचा एक नुकसान असे आहे की आपल्या देशात बरीच विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती हलाकीची असल्यामुळे ते एवढा महाग मोबाईल किंवा लॅपटॉप घेऊ शकत नाही आणि म्हणून मागासलेल्या क्षेत्रातील विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणापासून वंचित राहतात.
2. कित्येकदा विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणाला गांभीर्याने घेत नाहीत.
3. असे बरेच विभाग असतात जेथे नेटवर्कला अडचण येते अशा वेळेस विद्यार्थ्यांना अडचण येत असतात.
4. मोबाईल किंवा संगणकासमोर जास्त बसल्याने मुलांच्या डोळ्याला आणि कानाला त्रास होऊ शकतो.
5. मोबाईलवर अभ्यास असल्यामुळे मुलांचे मन विचलित होऊ शकते.
6. ऑनलाईन शिक्षणात विद्यार्थी काय करत आहे हे शिक्षकांना दिसत नाही त्यामुळे विद्यार्थी वेशिस्त होतात.
7. घरी बसून शिक्षण होत असल्याने ते मित्र मैत्रीणीला भेटू शकत नाही त्यामुळे एकलकोंडे होण्याची भीती असते.

अशारितीने कोरोना व्हायरसने पूर्ण जगाची जीवनशैली बदलून गेली आहे. जागोजागी लॉकडाऊन होत आहे आणि म्हणून शाळा व महाविद्यालय सुद्धा बंद आहे. अशा परिस्थितीत अभ्यास सुद्धा थांबवता येणार नाही. म्हणून ऑनलाईन शिक्षण हा एकच पर्याय आहे. ऑनलाईन माहितीचा फायदा म्हणजे एखादी गोष्ट समजली नाही तर ती आपल्याला परत परत पाहून ऐकून समजून घेऊ शकतो त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणच एकमेव पर्याय उपलब्ध आहे.

संदर्भ सूची रू

- [1] www.loksatta.com
- [2] <https://researchjourney.onlineducation:advantagesanddisadvantages>

About the Editors

Dr. Hemlata G. Dhage has been working as Professor in the Department of Commerce at Arts Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati (M.S.). She engaged in Higher Educational Teaching from last 21 years. She is published one book and 40 Research Papers in State, National and International Conferences in the Research Journals and 3 Chapters in the Book. She is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a National Service Scheme (NSS) Female Officer.

Mr. Sunil Rambhau Thorat is done Master Degree in Commerce from SGB Amravati University, Amravati and also PG Student of English. He is expertise in the area of Commerce and Secure Mobile Banking. He received 4 Awards "Best Innovative Student of the Year Award" in 2018 by Arts Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.), First Price Award in Research Paper Presentation (Poster) in the Conference of Buddhist Study Centre, SGB Amravati University, Amravati, District Level 1st Prize Award in the "A Research Convention Avishkar 2019" by SGB Amravati University, Amravati and "Best Researcher Award" by Shri. Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola(M.S.). He has published 9 research papers and 3 Book Chapter in National and International conferences and Research Journal. Apart from this he is a "Technical Expert" in the taking of Online Webinar, Conferences, Events, Seminars etc. and also he is a Motivator.

Dr. Sanjay P. Kale has been working as Professor at Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Walgoan since 1991. He published 4 books 'Cost and Management', 'Accounting', 'Financial Accounting', 'Company Accounts', 'Cost Accounting' and published 30 Research Papers in State, National and International Conferences and seminar in the Research Journals. He is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. From 2002 to 2007, he was the member of Account and Statistics Board and also the faculty member for this Board. He worked as chairman from 2008 to 2012 in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Again in 2017, he was elected as the member of Account and Statistics Board.

INSC International Publishers

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers

Pushpagiri Complex, Beside SBI

Housing Board, K.M. Road

Chikkamagaluru, Karnataka

Tel.: +91-8861518868

E-mail: publish@ijonline.org

IMPRINT: I I P

40.	Impact of Pandemic on Education System -Dr. Nitin Wasudeo Deulkar	227
41.	Online Learning : Advantages and Disadvantages -Dr. Anil M. Tirkar	233
42.	Online Education - A Boon of Technology -Dr. Anil M. Katrojar	239
43.	ऑनलाईन शिक्षण आज आणि उदया -डॉ. दिनेश वामनराव निचित	242
44.	ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीची आवश्यकता काळाची गरज -प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे - डॉ. अतुल के. टेवरे	245
45.	ऑनलाईन शिक्षण : फायदे, सहभाग व आव्हाने -सहा. प्रा. नागोराववा. हंबर्डे	248
46.	ऑनलाईन शिक्षणामध्ये ई-ग्रंथालयाचे योगदान -डॉ. उमेश डी. बंड	253
47.	ऑनलाईन शिक्षण : शारीरिक व मानसिक परिणाम -डॉ. कल्याण डी. मालघुरे	256
48.	कोव्हीड-१९ काळातील ऑनलाईन शिक्षणामधील आव्हाने व समस्या -सहा. प्रा. विनायक आर. राठोड	260
49.	ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे फायदे आणि तोटे -डॉ. शंकर चव्हाण	263
50.	आभासी शिक्षणाचे फायदे व तोटे -प्रा. पुष्पा एन. बनकर	268
51.	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण समस्या -प्रा. सौ. प्रिया खोरगडे	270
52.	कोव्हीड-१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण पद्धती -डॉ. माधुरी भटकर - डॉ. व्ही. एच. भटकर	272
53.	ऑनलाईन शिक्षणाचे दृश्य, अदृश्य परिणाम : एक आढावा -प्रा. अलका मनोहर तायडे	276

ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण समस्या

प्रा. सौ. प्रिया खोरगडे

गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वलगांव

I. प्रस्तावना

130 कोटी जनता असलेला, विकसनशिल असलेला, ज्याच्या उत्तरेला हिमालय व दक्षिणेला समुद्र असलेल्या, वर्षभरामध्ये तीन ऋतू ज्या भूमिवर पहावयास मिळतात अशा विविध भाषा, विविध संस्कृतीने नटलेला भूभाग म्हणजे 'भारत'. भारतावर आजपर्यंत भरपूर आक्रमणे झालीत, संस्कृतीवर आक्रमणे झाली, विचारधारांवर आक्रमण झाले, या सर्व आक्रमणांना या भारतमातेच्या सुपूत्रांनी धैर्याने एकजुतीने तोंड देत आजवर जपले असून जपतच आहेत किंबहुना ती परंपराच आहे.

परंतु डिसेंबर 2019 पासून चीन या देशातून 'कोरोना' या विषाणूने प्रथम चीन या देशातील वुहान प्रांताला ग्रासले व नंतर 12 फेब्रुवारीला झालेल्या ल्युनर न्युईयर साजरा करण्याकरीता मायदेशी म्हणजे वुहान प्रांतामध्ये आलेले जगभरातील नोकरी करणारी मंडळी परत आपआपल्या कार्य करण्याच्या जागी गेली व तेथूनच कोरोना म्हणजेच कोविड-19 जगभर पसरण्यास सुरुवात झाली. ही अवस्था भविष्यात इतकी विकट होत जाईल आणि जगभर महामारीचे स्वरून घेईल असे सुरुवातीस कोणत्याही देशास वाटले नाही. नंतर मात्र तीने आपले विक्राळरूप धारण करून आजतागायत लाखो लोकांचे बळी घेतले आणि जनसंपर्क टाळणे हाच त्यावर उपाय असे सूचविण्यात आले. येथूनच सुरुवात झाली ती 'लॉकडाऊनची' यामुळे जागतिक मंदी, बेरोजगारी, महाविद्यालय व शाळा बंद, सामाजिक अस्थिरतेचे नव्याने आगमन झाले व तीने देखील पाय पसरून संपूर्ण जगास वेढीस धरले आहे. कोरोना व्हायरसने पूर्ण जगाची जीवनशैली बदलून टाकली आहे. जागोजागी लॉकडाऊन होत आहे आणि म्हणून शाळा आणि महाविद्यालये सुध्दा बंद आहे.

अशा परिस्थितीत अभ्यासक्रम सुध्दा थांबवता येणार नाही म्हणून ऑनलाईन शिक्षण ही काळाची गरज होत चालली आहे. आज जगभरात सर्वत्र पसरलेल्या कोविड-19 किंवा कोरोनाच्या महामारीमुळे जगभरातील सर्व व्यवहार, शिक्षण, ठप्प झाले आहेत. संपूर्ण देशाला विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अशा परिस्थितीमध्ये विद्यार्थ्यांना घराच्या बाहेर निघणे अशक्य झाले. परंतु अलीकडे असलेल्या कोविड-19 किंवा कोरोना या महामारीमुळे आज भारतासह अनेक देशांमध्ये ई-शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध झाली आहे आणि ई-शिक्षण म्हणजेच ऑनलाईन शिक्षण होय. ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली ही देशभरातील प्रत्येक कोपण्यामध्ये शिक्षणाच्या सुविधा पोहचू शकत आहे. या काळामध्ये देशातील विविध शाळांमधील शिक्षकांनी ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली सुरू करण्याची योजना केली. ऑनलाईन माध्यमाने विद्यार्थ्यांना शिकविणे सुरू केले. स्काईप, व्हॉट्सअॅप, झूम व्हिडीओ, गुगलमिट, इत्यादी हे मोबाईलमध्ये प्रसिद्ध अॅप द्वारे विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण दिल्या जात आहे. या ऑनलाईन शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्याला आपल्या घरी बसून लॅपटॉप, कॅम्प्युटर अथवा मोबाईलच्या सहाय्याने शिक्षण घेणे सोपे झाले आहे आणि आज जगभरातील विद्यार्थी याच ऑनलाईन माध्यमाच्या सहाय्याने शिक्षण सुद्धा घेत आहे.

शालेय विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात खंड पडू नये, यासाठी ग्रामीण भागातील काही शाळा, कॉलेजमधील शिक्षकांनी व्हॉट्सअॅप ग्रुप तयार करून शिक्षण देणे सुरू केले आहे. ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये शिकणाऱ्या शेतमजूर, शेतकरी कुटुंबातील विद्यार्थ्यांसाठी कुठल्याही प्रकारची अद्याप व्यवस्था झाली नाही. अनेक ठिकाणी मोबाईल रॅज, संगणकाचा अभाव, वीजपुरवठा वेळोवेळी खंडीत होणे अशा विविध अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. याशिवाय ऑनलाईन शिक्षणामुळे पालकांनाही आर्थिक भार सोसावा लागत आहे.

शहरी भागासह ग्रामीण भागात इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा आहेत. या शाळांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये विविध घटकांतील पाल्यांचा समावेश आहे. शालेय विद्यार्थ्यांची दहावी ते बारावी वर्गापासून भविष्याची वाटचाल सुरू होते. ग्रामीण भागात जास्तीत जास्त शेतमजूर, शेतकरी वर्गातील मुले, मुली आहेत. त्यांनी देखील सावलीतील नोकरी करावी अशी पालकांची इच्छा असते त्यामुळे ग्रामीण भागातही पालक आपल्या पाल्यांना चांगले शिक्षण मिळावे व तो एक चांगला शासकीय अधिकारी, कर्मचारी व्हावा अशी अपेक्षा प्रत्येक पालकाला आहे. अशातच यंदा कोरोना महामारीच्या संकटामुळे लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आला होता तेव्हापासून शाळा-महाविद्यालये बंद आहेत. अशातच आता लॉकडाऊनमध्ये शिथिलता दिली तरी अद्यापही

शाळा-महाविद्यालय सुरु झालेली नाहीत. परिणामी शहरासह ग्रामीण भागातील अनेक शाळा महाविद्यालये विद्यार्थ्यांना व्हॉट्सअॅप, झुम अॅपद्वारे मोबाईलवर शिक्षणाचे धडे देत आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सध्या मोबाईलवर सुरु आहे. या शिक्षणासाठी शेतकरी, शेतमजूर व अन्य पालकांना मोबाईल रिचार्जच्या खर्चाचा भारही सोसावा लागत आहे. या खर्चानंतरही अनेक गावात मोबाईलची रेंज मिळत नाही. मोबाईल बॅटरी डिस्चार्ज झाली तर चार्जिंगसाठी वीज पुरवठा नसतो. याचवेळी ऑनलाईन शिक्षणाचा वर्ग असतो. यासारख्या अडचणीमुळे पाल्य यात सहभागी होऊ शकत नाही. अनेक शाळा व्हॉट्सअॅप, झुम अॅपवर विद्यार्थ्यांना शिक्षण देत आहेत मात्र ग्रामीण भागात फारच वेगळी परिस्थिती आहे. इंटरनेट, मोबाईल उपलब्ध नसल्याने ऑनलाईन शिक्षण देणे अडचणीचे ठरत आहे. योग्य पर्याय शोधणे आवश्यक आहे. गरिबांवर खर्चाचाही भार पडत असल्याचे सर्व पालकांचे म्हणणे आहे.

शाळा महाविद्यालयांमध्ये मुले पारंपारिक शिक्षणासोबत सामाजिक वर्तन (सोशल स्किल्स) सुध्दा शिकत असतात. कोणत्याही व्यक्तीच्या जडणघडणीमध्ये तो जिथे शिकतो तिथल्या वातावरणाचा, संगतीचा आणि सोशल स्किल्सचा अत्यंत महत्त्वाचा वाटा असतो. पूर्णपणे ऑनलाईन असलेल्या शिक्षण पध्दतीमध्ये मुलांनी आपल्या समवयीन मुलांमध्ये गटाने एकत्र राहणे, एकमेकांशी मैत्री करणे, मैदानात एकत्रित खेळणे, दंगामस्ती करणे, इत्यादी गोी घडत नाहीत. या सगळ्यातुन आपोआप शिकल्या जाणारे सामाजिक वर्तनाचे नियम, सामाजिक शिस्त आणि संबंधीत सोशल स्किल्स ही ऑनलाईन शिक्षणातून देता येत नाही. ऑनलाईन शिक्षणाची ही सगळ्यात मोठी मर्यादा आहे.

शालेय शिक्षणात काही उपक्रम प्रत्यक्ष उपस्थित राहून आणि शिक्षकांच्या देखरेखी खालीच करावे लागतात. प्रयोगशाळांमध्ये केलेले प्रयोग हे याचे ठळक उदाहरण आहे. अशा प्रकारचे प्रयोगशाळेंमधून दिले जाणारे शिक्षण ऑनलाईन माध्यमातून देता येणे अत्यंत अवघड, कदाचित अशक्य आहे. याचबरोबर ऑनलाईन शिक्षणासाठी शिक्षण आणि विद्यार्थी दोघांकडेही पुरेशा क्षमतेची तांत्रिक उपकरणे (स्मार्ट फोन, लॅपटॉप, इत्यादी) आणि पुरेशी असलेली आणि सतत सुरु असलेली हायस्पीड इंटरनेट सेवा असणे गरजेचे असते. यातली पुरेशी क्षमता तांत्रिक उपकरणे सर्व विद्यार्थी आणि शिक्षकांकडे असतातच असे नाही आणि ती त्यांना परवडतीलच असे नाही. ग्रामीण भाग, शहरी कनिष्ठ आणि निम्न मध्यम वर्ग सोडा अगदी मध्यम वर्ग आणि उच्च मध्यम वर्गातही मुलांना त्यांच्या मालकीचा स्मार्टफोन किंवा लॅपटॉप देणे सगळ्यांनाच शक्य नसते. याच बरोबर सर्वदरु पोहचलेली सदैव उपलब्ध असलेली पुरेशी इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी ही आपल्याकडची मोठी समस्या आहे. मोबाईलचा 3-जी/4-जी सेवा काही ठिकाणी जोमात चालतात तर काही ठिकाणी केवळ नावालाच उपलब्ध असतात.

म्हणजेच ऑनलाईन शिक्षण ज्यावर मिळते ती उपकरणे हातात नाहीत आणि ज्याद्वारे मिळतात त्या कनेक्टिव्हिटीची खात्री नाही अशी बहुसंख्य विद्यार्थ्यांची अवस्था आहे.

ऑनलाईन शिक्षणात वेळ आणि पैसा दोघांची बचत होते. परंतु असे म्हटले जाते की कोणत्याही नाण्याच्या दोन बाजू असतात. ऑनलाईन शिक्षणाचे देखील तसेच आहे जसे एकीकडे याचे फायदे आहेत त्याच पध्दतीने अनेक नुकसान व दुष्परिणाम देखील आहेत.

ऑनलाईन शिक्षण व्यवस्था ही काळाची गरज आहे. अत्यंत कमी खर्चात प्रत्येक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचू शकतो आणि प्रत्येकाला आपआपल्या आवड आणि क्षमतेनुसार घेता येईल असे शिक्षण खरोखर महत्त्वाचे आहे. मात्र ऑनलाईन शिक्षणाच्या काही महत्त्वाच्या मर्यादांमुळे पारंपारिक शालेय शिक्षण आणि शाळांना तो संपूर्ण पर्याय ठरेलच असे नाही. संमित्र शिक्षण पध्दत ही भविष्यातील महत्त्वाची शिक्षण पध्दत असेल. जे विषय ऑनलाईन शिकविता येणे शक्य आहे त्यांचे अध्यापन -अध्ययन ऑनलाईन होणे, आणि जे विषय प्रत्यक्ष एकत्र येऊनच शिकावे लागतात त्यासाठी शाळांसारख्या संस्थांमध्ये एकत्र येणे, अशा दोन्ही पध्दतींचा वापर येणाऱ्या काळात करावा लागेल. त्याच बरोबर मूल्यमापनाच्या पध्दतीमध्ये प्रमाणीकरण करून ज्या ऑनलाईन पध्दतीने राबविल्या तर ग्रामीण भाग व शहरी भाग किंवा देशातल्या कोणालाही कुतूनही हव्या त्या अभ्यासक्रमांची परीक्षा देता येणे शक्य होईल.

About the Editors

Dr. Hemlata G. Dhage has been working as Professor in the Department of Commerce at Arts Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati (M.S.). She engaged in Higher Educational Teaching from last 21 years. She is published one book and 40 Research Papers in State, National and International Conferences in the Research Journals and 3 Chapters in the Book. She is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a National Service Scheme (NSS) Female Officer.

Mr. Sunil Rambhau Thorat is done Master Degree in Commerce from SGB Amravati University, Amravati and also PG Student of English. He is expertise in the area of Commerce and Secure Mobile Banking. He received 4 Awards "Best Innovative Student of the Year Award" in 2018 by Arts Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.), First Price Award in Research Paper Presentation (Poster) in the Conference of Buddhist Study Centre, SGB Amravati University, Amravati, District Level 1st Prize Award in the "A Research Convention Avishkar 2019" by SGB Amravati University, Amravati and "Best Researcher Award" by Shri. Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola(M.S.). He has published 9 research papers and 3 Book Chapter in National and International conferences and Research Journal. Apart from this he is a "Technical Expert" in the taking of Online Webinar, Conferences, Events, Seminars etc. and also he is a Motivator.

Dr. Sanjay P. Kale has been working as Professor at Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Walgoan since 1991. He published 4 books 'Cost and Management', 'Accounting', 'Financial Accounting', 'Company Accounts', 'Cost Accounting' and published 30 Research Papers in State, National and International Conferences and seminar in the Research Journals. He is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. From 2002 to 2007, he was the member of Account and Statistics Board and also the faculty member for this Board. He worked as chairman from 2008 to 2012 in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Again in 2017, he was elected as the member of Account and Statistics Board.

INSC International Publishers

Online Education : Myths and Facts

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage
Mr. Sunil Rambhau Thorat
Dr. Sanjay Pandurang Kale

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers

Pushpagiri Complex, Beside SBI

Housing Board, K.M. Road

Chikkamagaluru, Karnataka

Tel.: +91-8861518868

E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

40.	Impact of Pandemic on Education System -Dr. Nitin Wasudeo Deulkar	227
41.	Online Learning : Advantages and Disadvantages -Dr. Anil M. Tirkar	233
42.	Online Education - A Boon of Technology -Dr. Anil M. Katrojwar	239
43.	ऑनलाईन शिक्षण आज आणि उदया -डॉ. दिनेश वामनराव निचित	242
44.	ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीची आवश्यकता काळाची गरज -प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे - डॉ. अतुल के. टेवरे	245
45.	ऑनलाईन शिक्षण : फायदे, सहभाग व आव्हाने -सहा. प्रा. नागोराववा. हंबर्डे	248
46.	ऑनलाईन शिक्षणामध्ये ई-ग्रंथालयाचे योगदान -डॉ. उमेश डी. बंड	253
47.	ऑनलाईन शिक्षण : शारीरिक व मानसिक परिणाम -डॉ. कल्याण डी. मालधुरे	256
48.	कोव्हीड-१९ काळातील ऑनलाईन शिक्षणामधील आव्हाने व समस्या -सहा. प्रा. विनायक आर. राठोड	260
49.	ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचे फायदे आणि तोटे -डॉ. शंकर चव्हाण	263
50.	आभासी शिक्षणाचे फायदे व तोटे -प्रा. पुष्पा एन. बनकर	268
51.	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण समस्या -प्रा. सौ. प्रिया खोरगडे	270
52.	कोव्हीड-१९ आणि ऑनलाईन शिक्षण पद्धती -डॉ. माधुरी भटकर - डॉ. व्ही. एच. भटकर	272
53.	ऑनलाईन शिक्षणाचे दृ'य, अदृ'य परिणाम : एक आढावा -प्रा. अलका मनोहर तायडे	276

कोविड-१९ आणि ऑनलाइन शिक्षण पध्दती

डॉ. माधुरी भटकर

मराठी विभाग प्रमुख

संत गाडगे महाराज महाविद्यालय, वलगाव जि. अमरावती

डॉ. व्ही. एच. भटकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, जि. अमरावती.

I. प्रस्तावना

कोविड-१९ या साथीच्या रोगानंतर सर्वात जास्त वापरल्या जाणाऱ्या संज्ञापैकी एक म्हणजे नवीन सामान्य शब्द म्हणजे ऑनलाइन शिक्षण हा होय. ऑनलाइन शिक्षण साधनांचा वाढता वापर हा शिक्षणातील नवीन सामान्य आहे. कोविड-१९ साथीच्या रोगाने शिकण्याच्या नवीन पध्दतींना चालना दिली आहे. जगभरातील, शैक्षणिक संस्था विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याची प्रक्रिया सुरू ठेवण्यासाठी ऑनलाइन लर्निंग प्लॅटफॉर्मकडे लक्ष देण्यात आले. ऑनलाइन शिक्षणामह शिक्षणाची बदललेली संकल्पना आहे. आज, डिजिटल शिक्षण हे जगभरातील विद्यार्थी आणि शाळांसाठी आवश्यक संसाधन म्हणून उदयास आले आहे. अनेक शैक्षणिक संस्थांसाठी, हा शिक्षणाचा पूर्णापणे नवीन मार्ग आहे जो त्यांना अवलंबावा लागला आहे. ऑनलाइन शिक्षण आता केवळ शैक्षणिक शिकण्यासाठीच लागू होत नाही तर ते विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासेतर क्रियाकलाप शिकण्यासाठी देखील लागू होते. अलिकडच्या काही महिन्यांत, ऑनलाइन शिक्षणाची मागणी लक्षणीयरीत्या वाढली आहे आणि भविष्यातही ती मागणी वाढण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

बऱ्याच शिकवण्याच्या पध्दतींप्रमाणे, ऑनलाइन शिक्षणाचे स्वतःचे सकारात्मक आणि नकारात्मक गुण आहेत. याबाबत चर्चा प्रस्तुत शोधनिबंधात करणार आहोत.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये

1. ऑनलाईन शिक्षणाचा अर्थ अभ्यासणे
2. ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे किंवा सकारात्मक परिणाम अभ्यासणे
3. ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे किंवा नकारात्मक परिणाम अभ्यासणे

ऑनलाइन लर्निंग म्हणजे काय?

ऑनलाइन शिक्षण हे इंटरनेटवर होणारे शिक्षण आहे. इतर संज्ञांमध्ये याला महसा ढ-लर्निंगअसे संबोधले जाते. तथापि, ऑनलाइन शिक्षण हा "दूरस्थ शिक्षण" चा फक्त एक प्रकार आहे. ऑनलाइन शिक्षणासाठी प्रामुख्याने: इंटरनेट, संगणक मोबाईल, कॉम्प्युटर यांचा उपयोग केला जातो. व्हटप्क-१९ मुळे जगभरातील शाळा बंद झाल्या आहेत. जागतिक स्तरावर, १.२ अब्ज पेक्षा जास्त मुले वर्गाबाहेर आहेत. परिणामी, ई-लर्निंगच्या विशिष्ट वाढीसह, शिक्षण नाटकीयरित्या बदलले आहे, ज्याद्वारे दूरस्थपणे आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर शिकवले जाते. देश त्यांच्या कोविड-१९ संसर्गाच्या दरात वेगवेगळ्या टप्प्यांवर असताना, जगभरात सध्या १८६ देशांमधील १.२ अब्जाहून अधिक मुले महामारीमुळे शाळा बंद झाल्यामुळे प्रभावित आहेत. ऑनलाईन शिक्षण आणि अध्यापनाच्या माध्यमातून बदललेल्या शिक्षण पध्दतीमुळे झालेल्या बदलाचे अध्ययन केले आहे. "ऑनलाइन शिक्षण हे इलेक्ट्रॉनिकरित्या समर्थित शिक्षण आहे जे शिक्षकविद्यार्थी संवाद आणि वर्ग सामग्रीच्या वितरणासाठी इंटरनेटवर अवलंबून असते."

II. ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे

१. कार्यक्षमता. ऑनलाइन शिक्षण शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना घडे देण्यासाठी एक कार्यक्षम मार्ग देते. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये व्हिडिओ, पीडीएफ, पॉडकास्ट यांमागची अनेक साधने आहेत आणि शिक्षक ही सर्व साधने त्यांच्या पाठ योजनांचा भाग म्हणून वापरू शकतात. ऑनलाइन संसाधने समाविष्ट करण्यासाठी पारंपारिक पाठ्यपुस्तकांच्या पलीकडे पाठ योजना विस्तारित करून, शिक्षक अधिक कार्यक्षम बनण्यास सक्षम आहेत.
२. वेळ आणि ठिकाणाची सुलभता. ऑनलाइन शिक्षणाचा आणखी एक फायदा म्हणजे तो विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीच्या कोणत्याही ठिकाणाहून वर्गांना उपस्थित राहण्याची परवानगी देतो. हे शाळांना भौगोलिक सीमांद्वारे मर्यादित न राहता विद्यार्थ्यांच्या अधिक विस्तृत नेटवर्कपर्यंत पोहोचण्याची परवानगी देते. याव्यतिरिक्त, भविष्यातील संदर्भासाठी ऑनलाइन व्याख्याने रेकॉर्ड, संग्रहित आणि सामायिक केली जाऊ शकतात. हे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सोयीच्या वेळी शिक्षण सामग्रीमध्ये प्रवेश करण्यास अनुमती देते. अशाप्रकारे, ऑनलाइन शिक्षण विद्यार्थ्यांना शिक्षणातील वेळ आणि स्थानाची सुलभता प्रदान करते.
३. परवडणारी. ऑनलाइन शिक्षणाचा आणखी एक फायदा म्हणजे आर्थिक खर्च कमी होतो. शारीरिक शिक्षणाच्या तुलनेत ऑनलाइन शिक्षण खूपच परवडणारे आहे. याचे कारण असे की ऑनलाइन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची वाहतूक, विद्यार्थ्यांचे जेवण आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे रिअल इन्स्ट्रुमेंट्स खर्च कमी होतात. याव्यतिरिक्त, सर्व अभ्यासक्रम किंवा अभ्यास साहित्य ऑनलाइन उपलब्ध आहेत, अशा प्रकारे पेपरलेस शिक्षण वातावरण तयार केले जाते जे अधिक परवडणारे आहे, तसेच पर्यावरणासाठी देखील फायदेशीर आहे.
४. सुधारित विद्यार्थ्यांची उपस्थिती. ऑनलाइन वर्ग घेऊन किंवा पसंतीच्या ठिकाणी घेता येत असल्याने, विद्यार्थी घडे चुकवण्याची शक्यता कमी आहे.
५. शिकण्याच्या शैलीच्या विविधतेसाठी उपयुक्त. प्रत्येक विद्यार्थ्यांचा शिकण्याचा प्रवास वेगळा आणि शिकण्याची शैली वेगळी असते. काही विद्यार्थी व्हिड्युअल शिकणारे आहेत, तर काही विद्यार्थी ऑडिओद्वारे शिकणे पसंत करतात. त्याचप्रमाणे, काही विद्यार्थी वर्गात भरभराट करतात आणि इतर विद्यार्थी एकटे शिकणारे आहेत जे मोठ्या गटांमुळे विचलित होतात.

ऑनलाइन लर्निंग सिस्टीम, तिच्या विविध पर्याय आणि संसाधनांसह, अनेक प्रकारे वैयक्तिकृत केले जाऊ शकते. प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार योग्य शिक्षणाचे वातावरण तयार करण्याचा हा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

III. ऑनलाइन शिक्षणाचे तोटे

१. स्क्रीनवर लक्ष केंद्रित करण्यास असमर्थता. बऱ्याच विद्यार्थ्यांसाठी, ऑनलाइन शिक्षणातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे स्क्रीनवर दीर्घकाळ लक्ष केंद्रित करणे. ऑनलाइन शिक्षणामुळे, सोशल मीडिया किंवा इतर साइट्समुळे विद्यार्थ्यांचे सहज लक्ष विचलित होण्याचीही मोठी संधी आहे. त्यामुळे, विद्यार्थ्यांना घड्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात मदत करण्यासाठी शिक्षकांनी त्यांचे ऑनलाइन वर्ग खुसखुशीत, आकर्षक आणि परस्परसंवादी ठेवणे अत्यावश्यक आहे.
२. तंत्रज्ञान समस्या. ऑनलाइन क्लासेसचे आणखी एक महत्वाचे आव्हान म्हणजे इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी. गेल्या काही वर्षांत इंटरनेटचा वापर झपाट्याने वाढला असताना, लहान शहरे आणि शहरांमध्ये, सभ्य वेगाशी सातत्यपूर्ण कनेक्शन ही समस्या आहे. विद्यार्थी किंवा शिक्षकांसाठी सातत्यपूर्ण इंटरनेट कनेक्शन नसल्यास, मुलांसाठी शिकण्यात सातत्य नसणे शक्य आहे. हे शिक्षण प्रक्रियेला मारक आहे.

३. अलगावची भावना. विद्यार्थी त्यांच्या समवयस्कांच्या सहवासात राहून खूप काही शिकू शकतात. तथापि, ऑनलाइन वर्गात, विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात कमीत कमी शारीरिक संवाद असतो. यामुळे अनेकदा विद्यार्थ्यांमध्ये एकटेपणाची भावना निर्माण होते. या परिस्थितीत, शाळेने विद्यार्थी, समवयस्क आणि शिक्षक यांच्यातील संवादाच्या इतर प्रकारांना परवानगी देणे अत्यावश्यक आहे. यामध्ये ऑनलाइन संदेश, ईमेल आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग समाविष्ट असू शकते जे समोरासमोर संवाद साधण्यास अनुमती देईल आणि अलगावची भावना कमी करेल.
४. शिक्षक प्रशिक्षण. ऑनलाइन शिक्षणासाठी शिक्षकांना शिक्षणाचे डिजिटल प्रकार वापरण्याची मूलभूत माहिती असणे आवश्यक आहे. तथापि, हे नेहमीच नसते. बरेचदा, शिक्षकांना तंत्रज्ञानाची अगदी प्राथमिक समज असते. कधीकधी, त्यांच्याकडे ऑनलाइन वर्ग आयोजित करण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि साधने देखील नसतात. याचा मुकाबला करण्यासाठी, शाळांनी शिक्षकांना अद्यावत तंत्रज्ञान अद्यतनांसह प्रशिक्षण देण्यात गुंतवणूक करणे महत्वाचे आहे जेणेकरून ते त्यांचे ऑनलाइन वर्ग अखंडपणे चालवू शकतील.
५. स्क्रीन वेळ व्यवस्थापित करा. अनेक पालकांना त्यांच्या मुलांनी स्क्रीनकडे टक लावून इतके तास घालवल्यामुळे आरोग्याच्या धोक्याची चिंता असते. स्क्रीन वेळेत झालेली ही वाढ ही ऑनलाइन शिक्षणाची सर्वात मोठी चिंता आणि तोटे आहे. काहीवेळा विद्यार्थ्यांना पडद्यासमोर कुबडून राहिल्यामुळे वाईट मुद्रा आणि इतर शारीरिक समस्या निर्माण होतात.

IV. निष्कर्ष

कोरोनाला रोखण्यासाठी अनेक देशांनी शैक्षणिक संस्था बंद केल्या युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये १८८ देशांमध्ये १५४ कोटी विद्यार्थी घरी बसले होते. भारतात रोजी १५ लाख शाळा बंद होत्या. त्यामुळे २६ कोटी विद्यार्थी व एकूण ९० लाख शिक्षक घरी बसलेले आहेत हीच अवस्था उच्चशिक्षण क्षेत्राची होती. ३.७० कोटी विद्यार्थी आणि १५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसलेले होते. ३० कोटी विद्यार्थी रिकामेपणे घरी बसणे हा भारतीय शिक्षण पध्दतीला बसलेला फार मोठा धोका आहे.

वरील सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी युनेस्कोने शाळाबाह्य झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या समस्येवर तातडीने मार्ग काढण्याच्या सूचना आपल्या सभासददेशांना दिल्या होत्या शिक्षणात आलेल्या या व्यत्याने मुलांना शिक्षण मुलभूत हक्कापासून वंचित रहावे लागत आहे. असे मत युनेस्को नोंदवले आहे. भारतीय शिक्षण प्रणालीमध्ये सुद्धा या निर्णयाची नोंद घेऊन दूरशिक्षण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, युट्युब, मल्टीमीडिया मोबाइल फोन, दूरदर्शन, झूम अॅप इत्यादी माध्यमातून मुलांचे शिक्षण खंडित होऊ नये म्हणून वरील सर्व उपक्रम सुरू केले.

परंतु शैक्षणिक क्षेत्रात सर्वच प्रयत्नांना पाहिजे तसे यश मिळू शकले नाही याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे शासनाचे नियोजन केले ते अतिशय अल्प काळासाठी केले परंतु कोरोना महामारीचा काळ वाढत जात आहे. त्यामुळे अल्पकाळासाठी केलेले नियोजन मध्यम कालावधीमध्ये किंवा दीर्घ कालावधी मध्ये यशस्वी होऊ शकले नाही या परिस्थितीमध्ये मनुष्यबळ विकास मंत्रालय आणि आरोग्य खात्यासोबत चर्चा करून मार्गदर्शक तत्वे तयार करून त्याची अंमलबजावणी करण्याचे आदेश मनुष्यबळ विकास मंत्री रमेश पोखरियाल यांनी असे आदेश दिले की, मुलांना शाळेत जाता येत नाही तोपर्यंत ऑनलाइन वर्गाच्या माध्यमातून शाळा मुलांच्या घरापर्यंत येणार असल्याचा दावा त्यांनी केला, या सर्व गोष्टीचा परिणाम भारतात उच्च शिक्षणात व मेडिसिन, इंजिनिअरिंग, कॉमर्स, मॅनेजमेंट यासारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे विद्यार्थी आर्थिक दृष्ट्यावरच्या पातळीवर असल्यामुळे लॅपटॉप इंटरनेट खर्च त्यांना पडतो त्यामुळे प्रामुख्याने अभिजन या वर्गाच्या छोट्या गटांचा अभ्यास ऑनलाइन चालू आहे. हाच अनुभव शालेय शिक्षणाचा शिक्षणातही आहे ज्या उच्च मध्यमवर्गीयांची मुले सर्व सोयींनी युक्त अशा पंचतारांकित शाळेत जात आहेत त्यांची ऑनलाइन शिक्षण चालू आहे माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाचा प्रसार शिक्षणाचा विस्तार शिक्षणाचा दर्जा शिक्षणाची संधी वाढविण्यास भरपूर वाव आहे.

भारतात २०२०मध्ये इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या ६८.२५ कोटी आहे. तर मोबाईल फोन वापरणाऱ्यांची संख्या ४८.८८ कोटी आहे इंटरनेट सहज स्मार्टफोन वापरणाऱ्यांची संख्या ४०.७२ कोटी आहे हा माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार झालेला दिसत असला तरी त्यात प्रचंड विषमता आहे भारतात ५२ टक्के जनता इंटरनेटचा वापर करते म्हणजेच निम्मा भारत इंटरनेटच्या लाभामून वंचित आहेत. ग्रामीण भागात ३६ टक्के जनता व शहरात ६४ टक्के जनता इंटरनेटचा वापर करते तर ६७: पुरुष व ३८ टक्के स्त्रिया भारतात इंटरनेटचा वापर करतात माहिती तंत्रज्ञान हे शहरी सधन वर्ग व पुरुष यांची सध्या तरी ती मक्तेदारी होत आहे. त्यामुळे नॅशनल डिजिटल लायब्ररी, स्वयम, शोध, गंगा, इत्यादी सरकारी प्रकल्पाचा फायदा मर्यादित होत आहे. या प्रकल्पाच्या ऑनलाईन शिक्षणात कॅम्प्युटर ची किंमत इंटरनेटचा खर्च विजेचा पुरवठा इत्यादी प्रमुख अडचणी आहेत.

ऑनलाईन शिक्षण हीच शहरातील सधन वर्गाला परवडते. जर ऑनलाईन शिक्षणासाठी लागणारी संसाधने जवळ नसतीलच तर मग अशा कुटुंबातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहतील आधीच बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे. अशा वेळी मुले जर शिक्षणापासून वंचित राहणार असतील तर ती यालमजुरी कडे वळवली जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीची सर्वात महत्वाचा दोष म्हणजे मुलांचे सोबत शिकणे माणूस हा सामाजिक प्राणी त्याचे मुलांना लहान वयातच लागते मुलांसोबत शिकणे, खेळणे, भांडण, खाऊ खाणे, यातून मुलांमध्ये स्त्री पुरुष समानता सारख्या सामाजिक मूल्यांची जोपासना होते. या मूल्यांची जोपासना करण्याची संधी ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीमध्ये नाही. या शिवाय

1. भारतासारख्या देशात आजही फक्त २३.३ टक्के लोकांच्या घरीच इंटरनेट उपलब्ध आहे इंटरनेट सुविधा आजमितीस मेट्रोसीटी शहरात उपलब्ध आहेत. दुर्गम आणि ग्रामीण भागात इंटरनेट उपलब्ध होत नाही.
2. शहरी भागातील अनेक घरांमध्ये लॅपटॉप आणि डेक्सटॉप उपलब्ध आहेत पण गावांमधल्या बहुतेक घरांमध्ये इंटरनेट फक्त मोबाईल फोनवर आहे त्यामुळे मोबाईल वर मुलांच्या अभ्यासाला मर्यादा येते.
3. कोरोना विषाणू मुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक मंदीमुळे बेरोजगारी वाढली भारतामध्ये देशव्यापी टाळेबंदी आधीच ८.४ टक्के इतका असणारा बेरोजगारीचा दर ५ एप्रिल २०२० मध्ये २३.८ टक्के वर गेला या काळात बेरोजगारी चौपटी पेक्षा अधिक वाढझाल्याचा अंदाज आहे. अशा परिस्थितीमध्ये ऑनलाईन शैक्षणिक धोरण अयशस्वी ठरले आहे.

कोरोना विषाणूच्या गोंधळलेल्या क्षणी शिक्षणाचा अर्थ आणि उद्देश याविषयी पुनर्विचार करण्याची आपण केवळ ऑनलाईन अध्यापनासाठी योग्य ऑप्स कशी वापरायची यामध्ये आपण गुंतून पडलो आहोत. ऑनलाईन शैक्षणिक धोरण चांगले किंवा वाईट या विषयावर चर्चा करणे तसेच योग्य वेळी अभ्यासक्रम पूर्ण करणे व आपले वेतन नियमितपणे कसे चालू राहिल यासाठी केविलवाणे प्रयत्न करणे म्हणजेच अर्थपूर्ण शिक्षण नव्हे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. जेव्हा सारे जग कोरोना महामारी मुळे कोसळले आहे आणि पुस्तकी ज्ञानाची निरर्थकता सिद्ध झाली अशावेळी जगण्याची सुक्ष्म कला शिकवणारे शिक्षण म्हणजेच अर्थपूर्ण शिक्षण होय असं अर्थपूर्ण शिक्षण नवीन शैक्षणिक धोरण प्रतिबिंबित होत आहे नवीन शैक्षणिक धोरण भारतीय मूल्यावर आधारित असेलतरच भारताच व्हिजन आणि संस्कार जीवनासाठी ची मूल्य जगभरात राज्य करतील. कोरोनाच्या काळात जग बदलत असताना भारतीय शिक्षण यंत्रणा स्वावलंबी होत आहे. हा कोरोना विषाणू काळातील मोठी फळनिष्पत्ती होय, आणि जगाला याची गरज आहे.

संदर्भ सूची

- [1] CMIE (2020), Reports on Employment and Unemployment, Mumbai.
- [2] Ghosh, Sangeeta (2020), Examining the COVID-19 Relief Package for MSMEs, Economic Political Weekly, May 30, 2020 Vol LV no 22, Mumbai, pp 10-12.
- [3] World Health Organization (2020), Reports and Occasional Publications, Geneva.
- [4] NSSO (2006-07), Report on Employment and Unemployment, New Delhi.
- [5] Government of India (2020), Ministry of Health and Family Welfare Reports, New Delhi.
- [6] Muhammad et al (2020), COVID-19 pandemic and environmental pollution; Ablessing in disguise? Science of the Total Environment 728 (2020) 138820, pp 1-5. www.elsevier.com/locate/scitotenv

About the Editors

Dr. Hemlata G. Dhage has been working as Professor in the Department of Commerce at Arts Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati (M.S.). She engaged in Higher Educational Teaching from last 21 years. She is published one book and 40 Research Papers in State, National and International Conferences in the Research Journals and 3 Chapters in the Book. She is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. She is also a National Service Scheme (NSS) Female Officer.

Mr. Sunil Rambhau Thorat is done Master Degree in Commerce from SGB Amravati University, Amravati and also PG Student of English. He is expertise in the area of Commerce and Secure Mobile Banking. He received 4 Awards "Best Innovative Student of the Year Award" in 2018 by Arts Commerce College, Yeoda Dist. Amravati (M.S.), First Price Award in Research Paper Presentation (Poster) in the Conference of Buddhist Study Centre, SGB Amravati University, Amravati, District Level 1st Prize Award in the "A Research Convention Avishkar 2019" by SGB Amravati University, Amravati and "Best Researcher Award" by Shri. Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola(M.S.). He has published 9 research papers and 3 Book Chapter in National and International conferences and Research Journal. Apart from this he is a "Technical Expert" in the taking of Online Webinar, Conferences, Events, Seminars etc. and also he is a Motivator.

Dr. Sanjay P. Kale has been working as Professor at Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Walgoan since 1991. He published 4 books 'Cost and Management', 'Accounting', 'Financial Accounting', 'Company Accounts', 'Cost Accounting' and published 30 Research Papers in State, National and International Conferences and seminar in the Research Journals. He is Ph.D. Supervisor in the Faculty of Commerce and Management in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. From 2002 to 2007, he was the member of Account and Statistics Board and also the faculty member for this Board. He worked as chairman from 2008 to 2012 in Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Again in 2017, he was elected as the member of Account and Statistics Board.

INSC International Publishers

ISBN: 978-93-93364-25-8

9 789393 364258